

IMS

INSTITUTET FÖR FORSKNING OM
MÅNGRELIGIOSITET OCH SEKULARITET

MÅNGRELIGIOSITET OCH SEKULARITET I SVENSKT POLISVÄSENDE, VÅRD, SKOLA OCH OFFENTLIG FÖRVALTNING – EN FORSKNINGÖVERSIKT

Simon Sorgenfrei och David Thurfjell,

*samt Lovisa Bergdahl, Martin Bergkvist, Jenny Berglund, Karin Borevi,
Yassin Ekdahl, David Gunnarsson, Magnus Hagevi, Arniika Kuusisto,
Göran Larsson, Martha Middlemiss Lé Mon, Margarita Mondaca, Staffan Nilsson,
Magdalena Nordin, Chato Rasoal, Amir Rostami, Farhan Sarwar, Göran Ståhle,
Peder Thalén, Linda Vikdahl, Noomi Weinryb, Malin Wieslander, Jenny Yourstone,
Maria Zackariasson, Kavot Zillen och Karin Åström*

IMS – institutet för forskning om mångreligiositet och sekularitet

Detta är nummer 1 i IMS rapportserie

Kontakt: *ims@sh.se*, hemsida: *www.sh.se/ims*

Permanent länk till publikationen:
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-44285>

INNEHÅLL

INLEDNING	5
FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSKT POLISVÄSENDE	7
FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSK VÅRDSEKTOR	18
FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSKT SKOLVÄSENDE	27
FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSK OFFENTLIG FÖRVALTNING	38
I KORTHET	43
REFERENSER	47

INLEDNING

Under de senaste decennierna har Sverige genomgått stora demografiska och politiska förändringar. Tillsammans har dessa inneburit att Sverige i dag samtidigt är ett av Europas mest sekulariserade och mest mångreligiösa länder. Den snabba demografiska förändring Sverige har genomgått har ställt många inför nya, stora och i vissa fall brådskande kunskapsbehov. Svensk polis, vård, skola och offentlig förvaltning uppbärs av organisationer som är grundade i sekulära principer. Men de medborgare som man är satt att tjäna, och ibland också egna medarbetarna, har allt oftare önskemål som går emot dessa. Bör och ska medborgares religiösa behov tillgodoses i sådana lägen? På vilket sätt i så fall? Hur ska relationerna till religiösa aktörer struktureras? Hur kan situationer påverkas av den egna personalens förhållande till religion? Och vilka faktorer bör myndighetsutövare ta i beaktande när de överväger dessa frågor?

För att vi på ett informativt sätt ska kunna svara på dessa frågor behövs empirisk forskning om de konsekvenser olika praktiker och policybeslut får. Trots detta bedrivs i dag både debatt och praktiskt arbete ofta utifrån ett tunt eller obefintligt kunskapsunderlag. För att exempelvis polis, vård- och skolpersonal på ett korrekt och effektivt sätt ska kunna utföra sina uppdrag behöver detta ändras.

Föreliggande rapport syftar till att presentera den forskning som gjorts på området under de senaste tio åren samt till att identifiera de främsta kunskapsluckorna och forskningsbehoven. Arbetet med rapporten har skett genom en serie symposier dit landets främsta forskare inom rapportens områden inbjudits.

Rapporten *Offentlig sektor i ett mångreligiöst Sverige: utmaningar och kunskapsbehov* som utkommer parallellt med denna visar att yrkesverksamma inom vård, skola, polis och förvaltning uppger att det finns ett behov av uppdaterad och

verklighetsförankrad kunskap om det mångreligiösa samhällets utmaningar och möjligheter. Utbildningarna inom dessa sektorer har inte i tillfredsställande grad förberett de som arbetar inom dessa områden för att möta det allt mer mångreligiösa samhälle som utmärker dagens Sverige. De efterfrågar mer kunskap, dels om religion som fenomen, men också om de specifika religiösa traditioner som de möter i sitt yrkesliv. Personal verksam i områden med större pluralism upplever ett särskilt stort behov av specialiserade kunskaper och det behövs även riktade insatser för att ge kunskap till särskilda specialistgrupper inom dessa sektorer (Fokusgruppsintervju, 2019. Jfr. Wieslander, 2014; Larsson, Sorgenfrei & Viklund 2020). Behoven skiljer sig vidare åt beroende på var i landet verksamheten finns samt beroende på vilken specifik del av verksamheten det handlar om. De kan också se olika ut vid olika tidsperioder eftersom landskapet ändrar sig snabbt. När nya frågor blir aktuella, nya grupperingar uppstår eller externa händelser som påverkar människor i Sverige sker, uppstår också behov av ny specifik kunskap. I sådana lägen måste det finnas en förmåga att utifrån en bred forskningsbaserad kompetens inom religionsfältet ta fram sådan.

Detta är rapport 1 i IMS rapportserie. *IMS – Institutet för forskning om mångreligiositet och sekularitet* syftar till att vara en resurs för empirisk forskning och fortbildning om de utmaningar den sekulära statens olika instanser möter i relation till det mångreligiösa samhället. Verksamheten riktas mot fyra samhällssektorer: polis, vård, skola och förvaltning. Denna rapport är uppdelad i fyra delar som fokuserar på dessa i tur och ordning. Framställningen i varje avsnitt inleds med en redogörelse för den lagstiftning som reglerar de olika sektorernas uppdrag. Därefter sammanfattas den forskning som gjorts om de brytningspunkter där detta uppdrag möter det mångreligiösa samhället. Avslutningsvis identifieras de största forskningsbehoven inom respektive område. Rapportens referenslista är också tänkt att fungera som en orientering till befintlig forskning inom respektive område, varför även ytterligare litteratur än den som specifikt nämnts i texten redovisas i tematiska referenslistor i slutet av rapporten.

Simon Sorgenfrei
Föreståndare IMS

David Thurfjell
Forskningsledare IMS

FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSKT POLISVÄSENDE

POLISENS UPPDRAG

Enligt regeringsformen ska den offentliga makten utövas med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans frihet och värdighet. Det allmänna ska dessutom motverka diskriminering på basis av, bland annat, religiös tillhörighet (Regeringsformen 2 §). Enligt polislagen ska polisen ”upprätthålla allmän ordning och säkerhet” (1 §); genom att ”förebygga, förhindra och upptäcka brottslig verksamhet och andra störningar av den allmänna ordningen eller säkerheten” samt ”utreda och beivra brott” (2 §).

Numera finns religionsfriheten uttryckt i regeringsformens 2 kap. 1 § p. 6 där det stadgas en rätt att utöva sin religion. I 2 kap. 2 § stadgas dessutom ett skydd mot att staten tvingar enskilda att tillhöra ett trossamfund. Enligt den av Sverige antagna Europakonventionens nionde artikel har var och en rätt att själv välja religion, eller att stå utan religion. I artikelns andra paragrafer heter det att religionsfriheten endast får underkastas sådana inskränkningar som är föreskrivna i lag och som är nödvändiga med hänsyn till den allmänna säkerheten eller till skydd för allmän ordning, hälsa eller moral eller till skydd för andra personers fri- och rättigheter. (Europakonventionen, artikel 9)

Religion skyddas alltså av såväl nationell som europeisk lagstiftning, vilken polisen har att förhålla sig till. Men som redan de ovan redovisade lagtexterna antyder är lagstiftningen inte helt tydlig kring vad som menas med religion, eller vilka uttryck för religion som är tillåtna eller inte (för ett bra exempel på detta, se Nilsson & Enkvist 2016). Det faktum att det inte finns någon juridisk definition av religion i svensk lagstiftning kan leda till osäkerhet om och när religion ska skyddas av lagen och mer precist vad det är som i så fall ska skyddas.

Vidare har religionsfrihetslagstiftningen visats bära på otydligheter. I flera dokumenterade fall har den upplevts krocka med annan lagstiftning, till exempel inom Mänskliga Rättigheter-spektrat (se vidare Åström & Wimelius 2020; Enkvist 2013). Många frågor vi förknippar med religion och religionsfrihet – som exempelvis böneutrop, omskärelse eller religiösa friskolor – lyder dessutom under annan lagstiftning än just religionsfrihetslagstiftningen (Larsson & Sorgenfrei 2020b; Enkvist, Lokrantz-Bernitz & Zillén 2020).

VILKEN FORSKNING FINNS?

Den polisrelevanta forskning som gjorts inom fältet religion och sekularitet kan grovt delas in i två kategorier: dels sådan som behandlar destruktiva samhällsfenomen av relevans för polisens brottsförebyggande eller utredande arbete – exempelvis våldsbejakande extremism eller antireligiösa hatbrott — dels sådan forskning som rör polisens egna arbetsmetoder till exempel i fråga om bemötandestrategier eller attityder till pluralism inom den egna myndigheten. I det följande tematiserar vi befintlig forskning som bedöms vara relevant för polisen i fem områden varav de flesta tillhör den första av dessa kategorier: (1) Finansiell brottslighet och religion, (2) Informationspåverkan, (3) Religion och våldsbejakande extremism, (4) Antireligiösa hatbrott, (4) Hedersfrågor, (5) Forskning om poliskåren. Dessa områden har beforskats i varierande grad. Nedan berörs befintlig forskning inom vart och ett av dem kortfattat varefter vidare områden där vi ser behov av polisrelevant forskning identifieras.

1. FINANSIELL BROTTSLIGHET OCH RELIGION

Ett första område rör kopplingar mellan finansiell brottslighet och religiösa grupperingar. Studier har visat på överlappningar mellan kriminella och religiösa nätverk (Rostami et. al 2018) och då inte minst på ekonomisk brottslighet som begåtts av religiösa sammanslutningar. Exempelvis har Normark et al (2017) studerat hur personer som rest för att ansluta sig till Islamiska staten eller andra terrorgrupper finansierat sin verksamhet. De pekar i sin rapport till Finansinspektionen på framtida forskningsbehov. Bland annat efterfrågar man:

- Kunskapsuppbyggande åtgärder avseende terrorgruppers användning av sociala media och informella betalningsmetoder. Det behövs även ökad insikt och medvetenhet om risken för finansiella transaktioner från utlandet till radikal islamistisk verksamhet (radikalisering, rekrytering, resande och attentatsplanering) i Sverige (Normark et al 2017: 50).

Genom åren har också främst medierapporter pekat på kopplingar mellan aktörer inom syrisk-ortodoxa församlingar och organiserad brottslighet (se exempelvis Wierup 2015). Här saknas i stort akademiska studier. Dessa är några exempel på hur religiösa nätverk kan vara inblandade i ekonomisk brottslighet, men också hur denna form av brottslighet då också ofta överlappar med andra kriminella och våldsorienterade beteenden. Det ställer inte bara samhället utan också forskarvärlden inför utmaningar, då frågornas komplexitet kräver mångdisciplinära eller ämnesöverskridande forskningssatsningar.

Kopplingen mellan globala finansiella flöden, en informell kriminaliserad ekonomi och krig med religiösa förtecken har diskuterats inom forskningen om icke-statliga säkerhetshot under hela 2000-talet (Beck 2004, 2005; Normark & Ranstorp 2015; Normark et al 2017; Goldmann, Hannertz & Westin 2000). Penningöverföringar från diasporagrupper och religiösa samfund liksom plundring och handel med stulet gods från krigsområden har blivit en viktig del i en globaliserad krigsekonomi. Sådana finansieringsmetoder är viktiga för stridande parter, samtidigt som det knyter konflikterna till samhällen som geografiskt kan befinna sig långt ifrån både krigsområdet och varandra (Kaldor 2000, Münkler 2002). Religiösa grupperingar ingår ofta i transnationella nätverk där både idéer och ekonomiska medel utbyts. Hur dessa typer av utbyten hänger samman med såväl inhemska som globala konflikter är en fråga där mer forskning behövs. Det är en angelägen uppgift att kartlägga och analysera hur religiösa aktörer i Sverige kan använda sig av sådana nätverk på sätt som har negativ samhällspåverkan.

2. INFORMATIONSPÅVERKAN

Ett andra område där forskning finns rör informationspåverkan, alltså potentiellt skadlig kommunikation som främmande makt eller deras ombud, medvetet eller omedvetet ligger bakom. Detta kan ske exempelvis genom att fabricera bevis, lyfta fram falska experter eller argumentera avsiktligt missledande på ett sätt som är skadligt för samhället eller demokratin. Myndigheten för samhällsskydd

och beredskap (MSB) har under de senaste åren initierat en rad projekt som rör oegentlig informationspåverkan kopplat till religiösa samfund (Norell et al 2017; Carlbom 2020, Carlbom 2019; Sorgenfrei 2019). MSB har valt att inrikta sin verksamhet på islamistisk informationspåverkan, men i de rapporter de släppt påpekas även vikten av att bredda uppdraget och medvetandegöra sig om att det inom de flesta religiösa traditioner finns kopplingar till främmande aktörer med intresse att bedriva oegentlig informationspåverkan i Sverige (Sorgenfrei 2019). MSB:s rapportförfattare bedömer att det finns ett stort forskningsbehov inom detta område.

3. RELIGION OCH VÅLDSBEJAKANDE EXTREMISM

Sedan attackerna mot USA den 11 september 2001 har den internationella forskningen om politiskt orienterad islam i allmänhet, och om våldsorienterad islamisk extremism i synnerhet ökat. Så också i Sverige. Sedan 2017 har en rad rapporter publicerats inom dessa områden: Särskild fokus har legat på Muslimska brödrskapet eventuella verksamhet i Sverige (Norell et al 2017; Carlbom 2018; Lagervall 2018; Carlbom 2019) och på islamiska fundamentalistiska miljöer i Sverige (Ranstorp et al 2019; Olsson 2012, Olsson 2012/2014, Olsson 2017, Olsson 2019, Olsson 2020a, Olsson 2020b; Sorgenfrei kommande a, b, c). I den senaste av tre rapporter om islamism i Sverige, som tagits fram av MSB, sammanfattas bilden:

- klassisk islamism bör ses som en politisk-religiös utmaning för Sverige men inte som ett säkerhetspolitiskt problem. Det säkerhetspolitiska problemet bör i stället avgränsas till de neo-fundamentalistiska tolkningar av salafistisk ideologi som har påverkat alltför många muslimska ungdomar (Carlbom 2019: 47).

Med "klassisk islamism" avses i denna rapport rörelser som till exempel Muslimska brödrskapet. De miljöer som definieras som klassiskt islamistiska i den bemärkelsen bedöms alltså inte vara ett säkerhetspolitiskt problem (men är ändå intressanta vad gäller informationspåverkan och eventuell ekonomisk brottslighet), medan fundamentalistiska islamiska miljöer kan vara av större relevans.

En bredare kartläggning av sådana fundamentalistiska nätverk presenterades av Förvarshögskolan i rapporten *Mellan salafism och salafistisk jihadism – påver-*

kan mot och utmaningar för det svenska samhället (Ranstorp et al. 2019) medan fördjupande analyser av salafistisk praktik och mission i Sverige publicerats av religionsvetarna Susanne Olsson, Jonas Svensson och Simon Sorgenfrei (se referenser ovan). Som titeln på rapporten antyder skiljer man inom forskningen mellan salafism som är icke-våldsorienterad och salafister som ser våld som en legitim metod, så kallad salafistisk jihadism (Wiktorowicz 2006, 217–221). Det är huvudsakligen den senare kategorin som är av direkt polisiärt intresse. Men även icke våldsorienterade salafister kan dock bedriva verksamhet av polisiärt intresse. Till exempel genom vad som ibland kallats ”moralpolisiär” verksamhet. Sådan verksamhet kan vara aktiv och medveten, men situationen kan också upplevas som begränsande eller potentiellt hotfull endast genom blotta närvaron och synligheten av individer som förespråkar en repressiv och antidemokratisk hållning i lokala miljöer (se Dogan 2012; Olsson 2020a).

Det finns flera studier om personer från Sverige som anslutit sig till våldsbejakande salafistiska nätverk. Dessa identifierar vissa mönster men ser också tydliga skillnader mellan dessa individer (Nilsson 2015, Nilsson 2018; Carlsson et al 2019). Det är viktigt för poliser som arbetar med dessa frågor att ha kunskap, inte bara om salafism generellt, utan också om skillnader mellan olika salafistiska miljöer, samt om de faktorer som kan locka personer till de mer våldsbejakande bland dessa. Kunskap om vilka signaler som bör uppmärksammas kan vara mycket hjälpsamma i arbetet mot sådan radikaliserings. Det behövs empirisk forskning som kan lägga grunden för en sådan kompetens.

För att effektivisera sitt arbete är det alltså av stor vikt att poliser som arbetar nära dessa miljöer inte bara lär sig skilja mellan salafism och andra muslimska fromhetsuttryck, utan också att de lär sig identifiera signaler på att en individ eller en gruppering närmar sig en våldsbejakande tolkning eller utövning. Överlappningar mellan icke våldsbejakande och våldsbejakande salafism kan också vara av vikt för såväl polis som säkerhetspolis att känna till och det behövs forskning som tydliggör hur dessa överlappningar ser ut.

Hur jihadism kan identifieras utifrån ordval och språkbehandling inom grupperna har analyserats i en studie publicerad av Totalförsvarets forskningsinstitut (Sorgenfrei & Svensson 2017, se också Olsson 2020b). Forskning som direkt behandlar hur man kan arbeta förebyggande eller utredande som polis i salafistiska miljöer saknas emellertid.

Sverige har också haft kombattanter som rest för att ansluta sig till andra stridande grupper, exempelvis svenska extremnationalister som rest för att strida för nationalistiska förband i Ukraina eller svenskar som rest för att strida mot

Islamiska staten i Syrien och Irak (Larsson 2021). Även dessa kan naturligtvis utgöra säkerhetsrisker när de återvänder hem till Sverige, och inte minst kan de utgöra säkerhetsrisker för personer som identifieras som muslimer eller invandrare generellt. Detta är också fält där vi saknar forskning.

Studier av kända våldsbejakande salafister i Sverige visar att en majoritet av dessa har en tidigare kriminell bakgrund och att överlappningar med andra kriminella nätverk är vanliga (Rostami et al. 2018a, 2018b). Fler mångdisciplinära studier av sådana överlappningar med ett polisforskningsperspektiv skulle sannolikt kunna bidra med positiva synergieffekter. Särskilt angeläget är det att studera vilken typ av tidigare brottslighet som kan predicera en dragning till våldsbejakande salafism. I en rapport från 2019 understryker Rostami vikten av att medvetandegöra polisen om överlappningen mellan organiserad brottslighet och våldsbejakande extremism, då symbiosen mellan dessa krafter – de kriminella gängens våldskapital och de fundamentalistiska nätverkens starka övertygelse och målmedvetenhet – kan bidra till allvarliga säkerhetsutmaningar (Rostami 2019). Det finns ett behov av motsvarande studier som fokuserar andra kombattanter än salafistiska.

Frågan om våldsbejakande extremism har även studerats inom ramen för rättsvetenskap. Här kan nämnas en nyligen publicerad rapport av Centret mot våldsbejakande extremism som skrivits av Vilhelm Persson, professor i offentlig rätt vid Lunds universitet. Rapporten behandlar juridiska aspekter av våldsbejakande extremism (CVE 2020). Nämnas kan också kapitlet "Rätten som ram vid myndighetsåtgärder i syfte att motverka våldsbejakande extremism" i den offentliga utredningen om våldsbejakande extremism (SOU 2017:67).

4. ANTIRELIGIÖSA HATBROTT

Religiösa, etniska och sexuella minoriteter har alltid varit utsatta grupper i samhället, speciellt under tider av social oro eller förändring. Genom Sveriges moderna historia kan vi se att institutioner och individer som uppfattas som representanter för etniska och religiösa minoriteter blir mer utsatta under perioder av stor invandring, eller då den tradition de förknippas med ges ökad negativ mediabevakning (Hoewe & Bowe 2018; Löow, Gardell & Dahlberg-Grundberg 2017). Det finns relevant forskning om polisens arbete med rasism (se exempelvis Shoultz 2015; Atak 2019), men få studier specifikt riktade mot antireligiös diskriminering. Brottsförebyggande rådet redovisar löpande rapporter över antireligiösa hatbrott i Sverige, och mindre forskningsrapporter har publicerats

under senare år (Larsson & Sorgenfrei 2018). Större studier har genomförts rörande antireligiösa hatbrott på nätet (Holgersson 2018. Se också Bevelander & Otterbeck 2006).

Av alla de antireligiösa hatbrott som uppskattas ske varje år klaras endast någon promille upp (Larsson & Sorgenfrei 2018; Larsson & Sorgenfrei 2020). Befintlig forskning pekar på behovet av att polisen får en större förståelse för nyanser i Sveriges religiösa landskap, och erövrar kunskap om såväl möjliga konfliktlinjer mellan anhängare av olika religioner, som mellan anhängare av samma religion. Tidigare studier visar också att antireligiösa hatbrott i Sverige ofta relaterar till globala konflikter varför inte minst polisens förebyggande arbete behöver anpassas efter en värld där gränser blir allt mer porösa. Man kan också tvingas förhålla sig till olika nyhets- och informationsflöden för att effektivt kunna utföra sitt arbete (Larsson & Sorgenfrei 2018; Viklund 2020). Befintliga studier om bemötandestrategier kompletteras av ytterligare forskning som specifikt fokuserar polisiärt arbete i mångreligiösa miljöer, med de speciella utmaningar och möjligheter de kan innebära (Viklund 2020; Larsson & Hellqvist 2020). Till detta område kan också forskning om högerextrema och radikalnationalistiska strömningar knytas, vars aktivitet ofta riktas mot judiska och muslimska mål (Johansson & Mattsson 2021; Mattsson 2020; Löow, Gardell & Dahlberg-Grundberg 2017)

Att poliser har god kännedom om vilka religiösa grupper som finns etablerade i deras distrikt, och vilka eventuella globala konflikter som kan ta sig uttryck i det aktuella lokalsamhället är därför av stor vikt (Larsson & Sorgenfrei 2018; Viklund 2020; Larsson & Hellqvist 2020). Här kan vi se behov av praktisk forskning av hur dialog- och integrationspolis arbetar nära såväl trossamfund som extremistiska rörelser, och genom sitt arbete kan verka förebyggande.

5. HEDERSFRÅGOR

Litteraturen om hederskultur och hedersvåld är relativt omfattande, och äldre litteratur finns sammanställd i rapporterna *Hedersrelaterat våld och förtryck – en kunskaps- och forskningsöversikt* (NKC 2010) och *Hedersrelaterad problematik i skolan: en kunskaps- och forskningsöversikt* (Darvishpour, Lahdenperä & Lorentz 2010). Dessa visar inte på någon entydig koppling till religion. I den översikt som publicerades av Nationellt Center för Kvinnofrid sammanfattas frågan:

- Bland annat visar forskningen, i kontrast till många mediala bilder, att det inte finns någon automatisk koppling mellan religiös hemvist och hedersvåld. I den offentliga debatten har muslimer pekats ut. Samtidigt visar forskningen att tvångsäktenskap och hedersrelaterat våld inte är specifikt kopplade till en särskild religion. Däremot finns studier som visar att religiositet kan inverka, men det finns också studier som inte tillmäter religion någon betydelse alls (NKC 2010: 42).

Samtidigt har organisationer som arbetar mot hederskultur, som *Varken hora eller kuvad* eller *Glöm aldrig Pela och Fadime* i olika sammanhang lyft fram religion som en pådrivande eller legitimerande faktor. Hur religion kan ha en destruktiv funktion i hederssammanhang, och hur polis kan använda sig av kontakter bland trossamfundet för att arbeta både förebyggande och utredande i relation till hedersvåld är områden inom vilka vi saknar forskning. I en aktuell forskningsrapport från Kriminalvården pekas på mönster bland personer dömda för hedersvåld. Det rör sig vanligen om män med invandrarbakgrund, en snittålder på strax över fyrtio år med någon form av kriminellt förflutet. Över 90 procent av hedersvåldsdömda är tidigare misstänkta för brott och över hälften har en tidigare dom (Yourstone et al 2018). Att individer dömda för hedersrelaterade brott ofta också varit inblandade i annan brottslighet bekräftas också i en senare rapport från kriminalvården (Kärrholm et al 2020), där man också slår fast att det åtminstone ibland finns en koppling till religion:

- Hos individen verkar det som att begränsningar utifrån heder sammanfaller och är svåra att urskilja från till exempel annan förtryckande ideologi, traditioner, religiösa övertygelser och relationsmönster. (s. 60)

Det behövs således fler studier av hur specifikt religiösa strukturer och övertygelser kan legitimera förtryckande hederskulturer och hedersbrott, men också hur de kan bidra till att lösa upp sådan kultur och förhindra sådan brottslighet.

6. FORSKNING OM POLISKÅREN

I en rapport från 2015 om extremism på nätet framhöll Larsson och Stjernholm att polisen behöver intensifiera arbetet med fördomar och negativa attityder gentemot mångreligiositet inom kåren. Det finns några studier som på olika sätt analyserar attityder till mångfald inom polisen, då oftast specifikt i relation till en omedveten majoritetsnorm. Exempelvis Malin Wieslanders studier visar hur synen på det normala och avvikande bland polisstudenter kan få konsekvenser för polisens brottsförebyggande och brottsutredande arbete samt för interna relationer inom kåren (Wieslander 2014; 2015; 2018; 2019; 2020; Sefton 2009; Sefton 2010). Normen bland blivande poliser och inom polisen är inte bara vit, etnisk svensk, manlig och heterosexuell, utan också sekulär. Personer som anses falla utanför denna norm riskerar både utanförskap inom kåren, och att utsättas för hårdare kontroller eller få minskat beskydd i mötet med polisen. Wieslander visar också att blivande poliser beskriver religiös identitet som ett problem för polisens arbete på ett flertal sätt. Normen bland blivande poliser anses också vara ett hinder för poliser att lagföra och utreda olika typer av hatbrott (Wieslander 2014; Wieslander pågående).

Samtidigt som blivande poliser efterfrågar ökad kunskap om religiösa grupper, återkommer i deras resonemang idén att ingen ska särbehandlas och att denna kunskap därför inte är relevant. I stället hänvisar de till likhet inför lagen och polisens sunda förnuft som tillräcklig grund för bemötande (Sefton 2012; Wieslander 2014). Wieslander landar i slutsatsen att det finns ett behov av att medvetandegöra hur osynliga strukturer bidrar till att polisens arbete blir mindre effektivt, eller i värsta fall kontraproduktivt.

Det finns forskning om etnisk profilering inom polisen som delvis tar upp även profilering av religiösa minoriteter (muslimer) och som pekar på hur polisens arbete riskerar att försvaga myndighetens legitimitet, och traumatisera enskilda individer eller hela samhällsgemenskapen (Schclarek Mulinari 2017; Peterson & Åkerström 2013; EU-Midis 2017). Liknande analyser har också gjorts av hela rättsväsendet (Pettersson 2006).

Statsvetaren Jenny Madestam har i sin forskning fokuserat attityder bland polisstudenter och hur man kan arbeta med normfrågor inom polisutbildningen. Fördomar antas leda till diskriminering och därför är det viktigt att polisen som tjänstemannagrupp är så fri från fördomar som möjligt. Samtidigt visar forskningen att det bland nyantagna polisstudenter (liksom hos befolkningen i stort) finns en tendens till negativa fördomar mot personer med utländsk härkomst. Detta gör det än viktigare att såväl polisutbildningen som polismyndigheten i

sin helhet arbetar för att motverka att sådana fördomar förstärks. Madestams forskning går igenom de initiativ till att motverka fördomar genom kunskaps-höjande åtgärder som finns (Madestam 2020).

VAD BEHÖVS DET FORSKNING OM?

Sammanfattningsvis kan vi se att det finns viss polisrelevant forskning som fokuserar religion, men att det samtidigt är ett eftersatt område inom svensk polisforskning. En sökning på ordet 'religion' i BRÅ-rapporten *Polisforskning i Sverige. En sammanställning över publicerad polisforskning i Sverige 2010–2017* resulterar i noll sökträffar. Vi har identifierat två övergripande brister och en specifik forskningslucka i den polisrelevanta forskningen om mångreligiositet och sekularitet:

ÖVERGRIPANDE AVSAKNAD AV PRAKTIKNÄRA FORSKNING

Den första övergripande bristen handlar om praktiknära empirisk forskning om polisens möte med det mångreligiösa samhället. Sådan forskning saknas inom samtliga ovan listade områdena och inte minst i fråga om polisens möte med olika islamiska miljöer. Sådan forskning skulle också kunna ge viktiga överförbara kunskaper, även i relation till mindre och i Sverige senare etablerade religiösa minoriteter.

ÖVERGRIPANDE AVSAKNAD AV KONFLIKTREducerande POLISFORSKNING

Den andra övergripande bristen handlar om forskning om vad som behövs för att minimera potentiella religiöst färgade konflikter inom poliskåren. Sådan forskning behövs för att polisen i förlängningen ska bli: i) en attraktiv arbetsplats, ii) effektivare när det gäller att förebygga ordningsstörningar och brott, iii) effektivare när det gäller att utreda brott. Det är viktigt att polisen upplever att forskningen inom detta fält kan påverka det polisiära arbetet – inte bara de mjuka värdena – utan också för att förbättra resultaten.

KLANKRIMINALITETENS RELIGIÖSA ELEMENT

Den tydligaste specifika kunskapsluckan vi kan identifiera handlar om akademisk forskning om klanbaserad kriminalitet. De arbeten som finns är huvudsak-

ligen journalistiska produkter. Per Brinkemos studier (2020a; 2020b) är exempel på detta liksom Johanna Bäckström Lernebys artiklar, som också ligger till grund för boken *Familjen* (2020) om klanbaserad kriminalitet i Göteborg. Den familj eller klan som står i fokus för Bäckström Lernebys artiklar leds av en ålderman som också är verksam som imam, men hur religion spelar in i de destruktiva uttryck för klanstruktur som hennes bok fokuserar berörs inte i hennes studie. Här behövs empirisk och vetenskaplig forskning.

FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSK VÅRDSEKTOR

SJUKVÅRDENS UPPDRAG

Tre grundläggande styrdokument reglerar svensk sjukvård: (1) Hälso- och sjukvårdslagen, (2) Patientsäkerhetslagen samt (3) Patientlagen. Hälso- och sjukvårdslagen specificerar att hälso- och sjukvårdens mål är att verka för god hälsa och en vård på lika villkor för hela befolkningen. Med "hälso- och sjukvård" avses i denna lag "åtgärder för att medicinskt förebygga, utreda och behandla sjukdomar och skador, sjuktransporter och omhändertagande av avlidna". Vården ska enligt lagen ges med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans värdighet. Enligt 5 kap. 1 § ska den "bygga på respekt för patientens självbestämmande och integritet". Hälso- och sjukvårdslagen är den lag som sätter upp de juridiska ramarna för vårdgivarens verksamhet.

Patientsäkerhetslagen, syftar till främja ett patientsäkerhets- och kvalitetsarbete och i dess sjätte kapitel återfinns regler om hälso- och sjukvårdspersonalens särskilda skyldigheter. Patientlagen sätter upp regelverket kring patienten och definierar gränserna för dennes ställning. I lagen samlas de centrala bestämmelserna som handlar om patientens ställning. Flera av dessa regler, såsom reglerna beträffande information återfinns även i de andra centrala lagarna på hälso- och sjukvårdens område. Enligt 5 kap. 1 § i denna lag ska hälso- och sjukvården "så långt som möjligt utformas och genomföras i samråd med patienten". Lagen specificerar också i 5 kap. 2 § att en patients medverkan i hälso- och sjukvården ska främjas genom att vård- eller behandlingsåtgärder ska "utgå från patientens önskemål och individuella förutsättningar".

Till dessa tre lagar tillkommer annan specialreglering och domar som avgjorts inom fältet hälsa och sjukvård – samt en rad juridiskt bindande föreskrifter från

Socialstyrelsen samt beslut från bland annat Inspektionen för vård och omsorg och Hälso- och sjukvårdens ansvarsnämnd. Dessutom kan rättslig vägledning hämtas från rättsvetenskaplig litteratur – så kallad doktrin – och diverse interna policydokument. Tidigare studier visar att dessa policydokument ofta tillkommit som ad hoc-lösningar för att hantera någon situation som uppstått, snarare än som del av ett förebyggande arbete. Regeringens proposition 2005/06:115 *Nationell utvecklingsplan för vård och omsorg om äldre* berör bland annat mångkulturell vård men styrdokument som explicit eller i detalj reglerar religion och religiös mångfald i vårdsammanhang finns inte. I stället har praxis varit att i stunden och allt eftersom lösa situationer som uppstått och med hänsyn till de speciella omständigheter som funnits i det enskilda fallet (Zillén 2016; Nordin 2018; Nordin & Schölin 2011).

Två offentliga utredningar som berör tematiken är dock viktiga att nämna:

I SOU 2017:47 – *Kommissionen för jämlik hälsa* – utreds tillgången till ”jämlik vård” i Sverige. Det är i dag ett folkhälsopolitiskt mål och ingår i riktlinjerna för många offentliga hälso- och sjukvårdsinstanser att sådan ska erbjudas. Regeringen tillsatte 2015 en kommission med uppdraget att utreda hälsoskillnader mellan olika grupper i samhället, särskilt i relation till en ekonomiskt, ekologiskt och socialt hållbar utveckling. Sett i ett internationellt perspektiv har vi en god hälsolivå i Sverige, men den är ojämnt fördelad i befolkningen. Det politiska mål som redogörs för i denna SOU är att de hälsoklyftor som kan påverkas ska slutas inom en generation.

SOU 2019:15 – *Komplementär och alternativ medicin och vård: säkerhet, kunskap, dialog* – är en av flera statliga utredningar om alternativmedicin som har gjorts i Sverige. Här beskrivs hur det är regel snarare än undantag att vårdsökande kombinerar etablerad hälso- och sjukvård med alternativa och komplementära behandlingar. Bland annat kan det handla om helandemetoder som har sin bakgrund i folktro, religion eller andra former av andliga sammanhang. De alternativmedicinska behandlingarna utgör en i huvudsak oreglerad marknad med många privata aktörer. Utredningen ger olika förslag till hur medborgarna ska kunna ges bättre underlag för att göra välinformerade val om de överväger att anlita komplementär och alternativ vård. Ett led i detta förslag är att införa utbildningar i komplementär och alternativ medicin (KAM) för vårdpersonal. Syftet med sådan fortbildning skulle vara att möjliggöra för hälso- och sjukvårdspersonal att över huvud taget kunna föra samtal med vårdsökande om de alternativa metoder som dessa kan vara i kontakt med. Den typen av dialog skulle kunna underlätta för vårdsökande att fatta informerade beslut om sin vård.

Religionsvetenskapliga perspektiv på alternativa vårdformer och helandemetoder presenteras i Moberg & Ståhle 2014.

Till dessa kan läggas Diskrimineringsombudsmannens rapport *Rätten till sjukvård på lika villkor* som publicerades 2012. I denna visas att frågan om diskriminering i vården inte är nog undersökt (DO 2012).

VILKEN FORSKNING FINNS?

Medicinsk humaniora är ett växande forskningsfält, både internationellt och i Sverige. Fokus ligger här på filosofiska och kulturvetenskapliga aspekter av vård. Detta innebär att filosofiska, världsbildsmässiga, etiska, sociala, kulturella och religiösa frågor som kan relateras till hälsa, sjukdom och vård studeras. I Sverige finns centrumbildningar vid Göteborgs, Linköpings och Uppsala universitet och en forskningsnod vid Lunds universitet inom området. Forskning bedrivs också vid Karolinska Institutet och Södertörns högskola och det finns ett nationellt nätverk som binder samman forskare inom fältet (nmmhs.se). Medicinsk humaniora utgör ett komplement till biomedicinsk (naturvetenskaplig) vårdforskning. Om vi tittar på vilka de underinriktningar inom detta område som fokuserar just religion och vård, och som finns i Sverige, blir det tydligt att detta fält studerats inom fem fem forskningstraditioner: *etik, etnografi, religionspsykologi, teologi* samt *rättsvetenskap*.

1. MEDICINSK-ETISK FORSKNING

Inom den medicinska etiken fokuseras etiska aspekter av de många nya metoderna inom vården. Exempel på teman som berörs är frågan om livets början, genetiska markörer, föräldrars konsumenträttigheter, dödshjälp och självmalt livsslut, samt hur länge man bör hålla en kropp vid liv för att bevara organ. Dessa områden har alla existentiella, livsåskådningsmässiga och religiösa konnotationer som behöver belysas och utredas. Statens medicinsk-etiska råd (SMER) är ett av regeringen tillsatt organ som har till uppgift att belysa medicinsk-etiska frågor ur ett övergripande samhällsperspektiv. I tillägg till detta finns medicinsk-etiska råd knutna till enskilda sjukhus och regioner. Dessa råd är rådgivande för policybeslut och är genom sin verksamhetsförankring av stor betydelse för de vårdbeslut som fattas. Till exempel har Region Skånes etiska råd sedan många år gett ut rapporter kring olika teman, bland annat rapporten *Den mångkulturella vården* som bland annat diskuterar religionsfrågor. Forskning om medicinsk etik

bedrivs dock även som en del av universitetens ordinarie verksamhet, inte minst i de ovan nämnda miljöerna för medicinsk humaniora.

2. ETNOGRAFISK OCH SOCIOLOGISK FORSKNING OM RELIGION OCH VÅRD

Ett andra fält inom vilket det finns mycket empirisk forskning är mångkulturalitet och vård. Dock är det en relativt liten del av denna forskning som specifikt belyser religiösa aspekter. Två exempel är religionsvetaren Daniel Enstedts (2020) studie av värderingar i palliativ hemsjukvård för patienter med migrationsbakgrund samt religionssociologen Magdalena Nordins studier av patienters religiösa behov och hur dessa tillgodoses inom vården (Nordin 2018a; Nordin 2018b; Nordin 2014; Nordin & Schölin 2011). Här kan också nämnas Erika Willander med fleras sociologiska forskning om sjukhuspräster och andra religiösa funktionärer inom vården (Willander et al. 2019).

3. RELIGIONSPSYKOLOGISK FORSKNING OM RELIGION OCH VÅRD

Religion och hälsa är ett etablerat forskningsområde inom internationell religionspsykologi. I Sverige finns det representerat vid Uppsala universitet där Valerie DeMarinis är frontfiguren. Temat ingick i forskningsprogrammet *Impact of religion* och betecknas där som *Wellbeing and Health*. Inom detta fält utgår man från en bred definition av religion som inkluderar meningsskapande och existentiella frågor i allmänhet. Forskning kring bemötandefrågor, existentiella rum, andliga rum och spatiala dimensioner av välmående är exempel på sådant som fokuseras. Det finns också ett Nordiskt religionspsykologiskt nätverk om religion och hälsa där några av de mest tongivande forskarna är Önver Cetrez och Maria Liljas vid Uppsala universitet samt Cecilia Melder vid Ersta Sköndal högskola.

4. TEOLOGISK FORSKNING OM RELIGION OCH VÅRD

Mycket tidigare forskning har bedrivits i samarbete med religiösa organisationer och har därmed teologiska undertoner. Det finns internationellt sett mycket teologiskt infärgad forskning om religiösa samfunds relation till vård i allmänhet och sjukhussjälavård i synnerhet. Svenska kyrkan har ett nätverk för institutionsjälavård och det finns också ett europeiskt kyrkligt nätverk för andlig vård på sjukhus (ERICH) som är konfessionellt och teologiskt i sin forskningsinriktning.

5. RÄTTSVETENSKAPLIG FORSKNING OM RELIGION OCH VÅRD

Relationen mellan religion och juridik på hälso- och sjukvårdens område har under de senare åren studerats och behandlats inom den rättsvetenskapliga forskningen. När det gäller hälso- och sjukvårdspersonalens religionsfrihet har flera frågor behandlats så som frågan om vårdvägran, möjligheten att bära religiöst kodad klädsel i förhållande till vårdens hygienföreskrifter och icke-diskriminering (Zillén 2016; Zillén 2017b). När det gäller patienters religionsfrihet kan nämnas rättsvetenskaplig forskning om religiöst motiverad omskärelse av pojkar, vilket är en kulturell och religiös företeelse som i dag tillåts under vissa förutsättningar (Enkvist 2013). Dessutom kan nämnas frågor som behandlar den negativa religionsfriheten i vården, dvs. vårdtagares rätt att inte bli påtvingad religion eller tvingas avslöja sin inställning till religion. I relation till detta har bland annat frågan om placering i särskilda ungdomshem eller paragraf 12-hem diskuterats. På dessa används ibland den så kallade 12-stegsmetoden som vilar på religiös grund vilket kan kollidera med enskildas rätt till negativ religionsfrihet (Zillén 2017a).

VAD BEHÖVS DET FORSKNING OM?

Den demografiska förändringen har medfört att temat religion och vård i dag är mer aktuellt än någonsin. Det finns stora vita fläckar på forskningskartan när det gäller detta i Sverige. Vi har identifierat sex specificerade områden där behovet av forskning bedöms vara särskilt angeläget:

1. DE VÅRDSÖKANDES FÖRESTÄLLNINGSVÄRLDAR OCH FÖRKLARINGSMODELLER

Det första området rör de föreställningar som formar människors förväntningar på vården. Inom detta fält finns mycket lite forskning att tillgå. Det finns internationella studier som diskuterar synen på hälsa och ohälsa i olika delar av världen i relation till majoritetsföreställningar inom de stora religionerna. Men hur det ser ut i vanliga människors vardagsverklighet är relativt obeforskat. Magdalena Nordins forskning på området (Nordin 2018a; Nordin 2018b; Nordin 2014; Nordin & Schölin 2011) utgör ett viktigt bidrag som behöver kompletteras med mer grundforskning.

2. DE VÅRDSÖKANDES BETEENDEN

Det andra området relaterar till det första och rör förståelsen för det svenska vårdssystemet bland vårdsökande med utländsk bakgrund. Vissa vårdsökande kan på grund av bristande förståelse för hur vårdssystemet fungerar och vilka de grundläggande premisserna för detta är sakna den kompetens som krävs för att orientera sig (Nordin 2018a, Nordin 2018b, Nordin 2014, Nordin & Schölin 2011). Exempelvis kanske de inte känner till att det finns möjlighet till vård över huvud taget utan har sett det som en del av livet att leva med sin åkomma. Andra förlitar sig på Gud eller andliga ledare. Forskning visar också hur behandling och terapi i vissa sammanhang är skambelagt och att personer som skulle behöva psykologhjälp inte vet vad psykologi eller psykoterapi över huvud taget är, utan i stället söker hjälp för psykosomatiska besvär (Bäärnhielm & Ekblad 2008). Annan forskning pekar på problem med att nå ut med hälsoinformation till grupper som inte förstår hur det svenska sjukvårdssystemet fungerar och som har svårt att lita på myndigheter eller personer som representerar dessa. För dessa grupper utgör ofta negativa vårderfarenheter från hemlandet en referensram som ökar förvirringen och misstron (Mackay et al 2017; Wedel 2011).

Under den pågående coronapandemin kunde vi se hur svenska myndigheter, främst genom förmedling av Myndigheten för stöd till trossamfund och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap, använde sig av olika religiösa samsamfundsledare för att nå ut med samhällsviktig information till medborgare som myndigheterna annars har svårt att nå. Det är ett exempel på hur religiösa organisationer och företrädare kan vara en resurs och mellanhand. Forskning om relationerna mellan staten och de religiösa organisationerna och församlingarna behövs generellt, och inte minst vad rör vård- och hälsofrågor.

3. VÅRDINSTITUTIONERNAS RELATIONER TILL RELIGION

Det tredje eftersatta forskningsområdet rör vårdinstitutionernas relation och förhållningssätt till religion. Enligt nationella riktlinjer ska sjukvården också tillgodose patienternas existentiella behov och personalen är ansvarig för dessa. Frågan om existentiell hälsa har behandlats inom forskningsvärlden. Valerie DeMarinis har uppmärksammat hur central den andliga existentiella hälsan är, för att motverka sjukdom och för att uppnå ökad hälsa och ökat välbefinnande (DeMarinis 2003). Vad detta innebär i detalj och hur denna uppgift ska organiseras är dock oklart. De existentiella behoven finns ofta med i de svenska sjukhusens policydokument. Samtidigt verkar det som att verksamheten i praktiken

ofta hemfaller till pragmatiska ad hoc-lösningar (Nordin 2018a; Nordin 2018b; Nordin & Schölin 2011). En särskilt angelägen fråga rör hur långt hälso- och sjukvården ska tillgodose religiöst motiverade önskemål om klädsel, mat, kontakt med det motsatta könet och annat. Vilka skyldigheter och krav kan ställas på vården när det gäller att tillgodose sådana önskemål?

Det finns behov av att undersöka dessa frågor närmare inom bland annat rättsvetenskaplig och rättssociologisk forskning både för att underlätta arbetet för vården och för att samtidigt säkerställa patientens rättigheter. All sjukvårdspersonal i Sverige måste ta hänsyn till religion men frågan är vad detta egentligen innebär och om det ingår i sjukvårdens uppgifter att ägna sig åt det som ett sådant uppdrag kan medföra. Dessa frågor anknyter även till arbetsrättsliga frågor om personalens arbetskyldighet och vårdgivarens arbetsledningsrätt inom vården, något som i dag är underbeforskat.

4. DEN ORGANISERADE RELIGIONEN I VÅRDEN

Ett fjärde tema rör den organiserade religionsutövningen inom ramen för vårdinrättningar. Offentligt driven sjukvård ska vara religiöst obunden, men det finns också religiösa aktörer inom sjukvården. Sjukhuskyrkan finns sedan länge på de stora sjukvårdsinrättningarna och man har även börjat anställa sjukhusimamer. På många sjukhus finns också så kallade ”stilla rum” dit patienter kan söka sig för att utöva sin religiositet (Bender et al 2013; Cadge 2013). Sjukhuskyrkan och andra religiösa vårdnära organisationer hamnar i en oklar sits i denna situation. Å ena sidan är de utanförstående men samtidigt är de delaktiga i vårdinrättningarnas verksamhet. Detta kan ställa till med bekymmer till exempel i fråga om tystnadsplikten. Enligt svensk praxis räknas samfundsrepresentanter inte som anhöriga. Representanter för samfunden har därför till exempel inte rätt att veta vart patienten tagit vägen när den skrivits ut eller bytt avdelning (Nordin & Schölin 2011:80f). Inom detta område behövs empirisk forskning som beskriver och analyserar hur det ser ut, men även rättsvetenskaplig forskning och reflektion.

5. DEN MÅNGRELIGIÖSA VÅRDPERSONALEN

Det femte underbeforskade området rör vårdpersonalens egen religiositet. Detta är en annan sida av mötet mellan sekularitet och mångreligiositet i hälso- och sjukvård i dagens Sverige som aktualiseras vid en rad tillfällen, till exempel i

samband med vårdvägran och samvetsfrihet i samband med aborter. Religionsfriheten för svensk vårdpersonal är i praktiken mer begränsad inom detta fält än den är i våra grannländer. I Norge och Danmark finns till exempel en uttryckt rätt för sjukvårdspersonal att i vissa fall bli befriad från arbetsuppgifter som strider mot ens religiösa övertygelse. En öppen fråga är om liknande regler kan komma att införas i Sverige (Zillén 2016). Andra frågor som rör personalens religionsfrihet är var gränserna för religionsfriheten kan dras i förhållande till det arbetsrättsliga regelverket (Zillén 2019). Också här behövs såväl empiriskt, juridiskt som etiskt belysande forskning.

6. FORSKNING OM VÅRDENS RELATION TILL KOMPLEMENTÄR OCH ALTERNATIV MEDICIN

Det sjätte området där det finns ett stort forskningsbehov rör relationen mellan skol- och komplementärmedicin. Forskning som empiriskt kartlägger och analyserar mötet mellan offentlig vård och olika former av religiösa helandemetoder behövs. Situationen för patienter som lever mellan olika livsåskådningsmässiga paradigmmåste studeras och de slitningar som finns mellan dessa behöver beforskas. Här behövs forskningsmässigt samarbete mellan vårdforskning och forskning om komplementär och alternativmedicin (KAM). Tidigare forskning om religion och hälsa har tenderat att inte ta hänsyn till detta forskningsfält på grund av snäva religionsdefinitioner som prioriterat mer etablerade religionsbildningar. Det finns även behov av att utifrån ett rättsvetenskapligt perspektiv behandla frågor om hur religiöst grundade behandlingsmetoder kan och bör accepteras och i vilken utsträckning patienter ska kunna begära sådan vård (KAM-utredningen 2019).

Inom samtliga dessa områden behövs handgriplig och praktiktäna forskning som explicit, och med detta som huvudfokus, belyser religion i svensk sjukvård. Denna forskning bör vara empiriskt grundad – exempelvis med material insamlat genom exempelvis etnografiska metoder, enkät- eller intervjustudier – och bör utgå från ett snävt och konventionellt religionsbegrepp som inte inkluderar alla meningsskapande och existentiella frågor i vård (vilket tenderar att få teologiska undertoner). Kunskap om behov och konstruktiva lösningar för vård av patienter som tillhör organiserade religioner som islam, kristendom och sikhism saknas. Den dagliga levda religionen, hur ser den ut på ett sjukhus? Vad finns det för religiösa behov hos vårdsökande? Hur ska de tillgodoses? Vad får det för följder för den etablerade vården om den tillgodoser dessa behov?

Denna typ av handgripliga och vardagsnära frågor behöver genomlysas och analyseras. Vetenskapligt gedigna studier av de försök som gjorts för att underlätta situationen behövs också. Till exempel har det gjorts försöksverksamhet med "kulturtolkar" inom vården vilken fallit mycket väl ut. Detta gäller inte minst i äldrevården. Vilka förutsättningar och resurser som krävs för att denna typ av insatser ska fungera behöver utredas och fördjupas.

FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSKT SKOLVÄSENDE

SKOLANS OCH FÖRSKOLANS UPPDRAG

Den svenska skolan och förskolan styrs av en rad olika lagar, regler och styrdokument. Den europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (Europakonventionen), barnkonventionen samt Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna utgör det internationella ramverket för skolans verksamhet. På nationell och mer konkret nivå är det dock skollagen, läroplanerna för olika skolformer, samt skolförordningen och gymnasieförordningen som utgör de viktigaste styrdokument. Religion och religionskunskapsämnet är något som berörs av dessa dokument på olika sätt. Europakonventionen stipulerar i sin nionde artikel att:

- Var och en har rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet; denna rätt innefattar frihet att byta religion eller tro och frihet att ensam eller i gemenskap med andra, offentligt eller enskilt, utöva sin religion eller tro genom gudstjänst, undervisning, sedvänjor och ritualer (9.1).
- Friheten att utöva sin religion eller tro får endast underkastas sådana inskränkningar som är föreskrivna i lag och som i ett demokratiskt samhälle är nödvändiga med hänsyn till den allmänna säkerheten eller till skydd för allmän ordning, hälsa eller moral eller till skydd för andra personers fri- och rättigheter (9.2).

Europakonventionen deklarerar också att åtnjutandet av andra rättigheter som den fastställer ”skall säkerställas utan någon åtskillnad såsom på grund av ... religion” (artikel 14). Religion är alltså här stipulerat som en av de diskrimineringsgrunder som det är varje samhälles plikt att motverka inom alla domäner, inklusive skolan. Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna (Rättighetsstadgan) är något mer specifik när det gäller religion. Här upprepas Europakonventionens formuleringar om religionsfrihet och diskrimineringskydd. Tillämpningen av dessa lagar på skolutbildning står också tydligt artikulerade:

- Friheten att inrätta undervisningsanstalter med iakttagande av de demokratiska principerna och föräldrars rätt att tillförsäkra sina barn sådan utbildning och undervisning som står i överensstämmelse med föräldrarnas religiösa, filosofiska och pedagogiska övertygelse ska respekteras enligt de nationella lagar som reglerar utövandet av dessa rättigheter. (14:3)

Den svenska skollagen bekräftar i sin åttonde paragraf diskrimineringslagen och anger ”religion eller annan trosuppfattning” som en diskrimineringsgrund:

- I diskrimineringslagen (2008:567) finns bestämmelser som har till ändamål att motverka diskriminering och på andra sätt främja lika rättigheter och möjligheter inom utbildningsområdet oavsett kön, könsöverskridande identitet eller uttryck, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, funktionsnedsättning, sexuell läggning eller ålder. Lag (2014:960).

Skollagen, skolförordningen och gymnasieförordningen föreskriver också i vilken utsträckning religionskunskap ska ingå i skolans och förskolans undervisning på olika nivåer. *Läroplanen för grundskolan samt för förskoleklassen och fritidshemmet (Lgr 11)* fastställer vidare vad som är skolans värdegrund. Här slås det fast att skolan ska förmedla ”människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män samt solidaritet mellan människor”. Dessa är de värden som skolan ska gestalta och förmedla. Detta ska ske i enlighet med ”den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism” men undervisningen ”ska vara ickekonfessionell”. Läroplanen deklarerar också att det ligger i skolans uppdrag att ”utveckla

förståelse för den kulturella mångfalden inom landet” samt att ”undervisningen ska ta tillvara olikheter och mångfald och på så sätt ge eleverna möjlighet att fördjupa sin förståelse för olika sätt att tänka och vara”. Detta är kopplat till 1976 års tillägg till regeringsformen i kap. 1, §2, där det står att etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv bör främjas. Man kan alltså konstatera att de styrdokument som reglerar skolans verksamhet, när det kommer till frågor som rör religion, ger skolan i uppdrag:

1. Att erkänna religionsfrihet som en rättighet
2. Att erkänna religion som diskrimineringsgrund
3. Att respektera religionsfriheten så länge den inte hotar andras rättigheter
4. Att visa förståelse för och ta tillvara på kulturell mångfald
5. Att förvalta ett västerländskt etiskt kulturarv
6. Att vara demokratisk
7. Att vara ickekonfessionell

VILKEN FORSKNING FINNS?

Det har gjorts relativt mycket religionsdidaktisk forskning om dagens svenska skola och förskola. Skolans och förskolans utmaningar i det samtidigt mångreligiösa och sekulära samhället är en övergripande tematik som genomsyrar det mesta av det som skrivits. Forskningen skulle kunna inordnas i fyra övergripande kategorier: (1) läroboksstudier, (2) empirisk etnografisk eller intervjubaserad forskning om mångreligiositet i praktiken, (3) historiskt och filosofiskt reflekterande studier om skolans utmaningar i dagens samhälle, och (4) rättsvetenskapliga studier om religion och skola.

1. LÄROBOKSSTUDIER

Inom den religionsdidaktiska läromedelsforskningen märks seniora forskare som Härenstam (1993; 2000), Otterbeck (2007) och Berglund (2014). Ämnet är också föremål för en uppsjö av uppsatser och examensarbeten. Frågan om hur islam skildras i läroböcker intar en särskilt stor plats, men det finns också studier av hur andra religioner framställs (Se *Religion & Livsfrågor* 2014: 3). I dessa studier finns ofta en kritik av den bild som förmedlas och en normativ ansats

att göra läromedlen mer nyanserade och rättvisande. En återkommande kritik är att skildringarna speglar författarnas och samhällets föreställningar snarare än forskning som valts ut efter genomtänkta didaktiska avvägningar samt att de individer som presenteras i religionskunskapsböcker (och filmer) kan beskrivas som "maximalister" och därmed skiljer sig från majoriteten av eleverna i skolan (Berglund 2019). Detta gäller även skildringar av kristendomen som av kultur- arvsskäl ska ges företräde i skolundervisningen.

2. MÅNGRELIGIOSITET I PRAKTIKEN OCH SKOLANS NORMER

Inom kategorin etnografiskt inspirerade eller intervjubaserade studier finns en rad forskare från olika discipliner med fokus på frågor som är relevanta i relation till det mångreligiösa klassrummet eller till förskolemiljön. Framträdande nu verksamma forskare är, förutom den här rapportens medförfattare (Bergdahl, Berglund, Gunnarsson, Kuusisto, Nilsson, Thalén, Vikdahl och Zackariasson) till exempel Kerstin von Brömssen, Pia Karlsson Minganti, Karin Kittelmann Flensner, Fredrik Jahnke, Maria Klingenberg, Malin Löfstedt, Johan Liljestränd och Geir Skeie. Det pågår även en rad doktorandprojekt i landet som på olika sätt är av betydelse för att bättre förstå och hantera de förutsättningar och utmaningar som kan karaktärisera det mångreligiösa klassrummet.

Dessa forskares studier belyser på flera sätt de utmaningar som det mångreligiösa samhället inneburit för skolans värld. Det kan till exempel handla om relationerna mellan elever med olika bakgrund, men också om de nya uppgifter som lärare ställs inför då de måste hitta strategier att uppfylla sitt uppdrag under förändrade förutsättningar. Det finns ofta ett fokus på de olika problem som den religiösa mångfalden medför för skola och utbildning samt på de konfliktytor som uppstår när barn och ungdomar inom ramen för skolan möter varandra och den sekulariserade men kulturkristna majoritetskulturen (Berglund 2013). Idrottsämnet, sexual-, musik- och religionskunskapsundervisningen är exempel på särskilt tydliga sammanhang där olika normsystem bryts mot varandra. Barn och unga riskerar här att hamna i kläm mellan sociala världar som de inte själva valt eller har möjlighet att påverka (Berglund 2018a; Vikdahl & Liljestränd 2020).

En annan återkommande tematik i flera av ovanstående studier är samhällets och skolans sekulära norm. Flera studier har visat på hur skolor i dag i sitt sätt att hantera mångreligiositet utgår från en sekulär icke-religiös livshållning som den normala (Kittelmann Flensner 2015; Berglund 2017; Berglund 2019). En sådan sekulär norm kan enligt den forskning som finns bryta igenom på olika

sätt. Ett sådant är att religion helt enkelt inte berörs så att verksamheten i stället präglas av religionsblindhet och beröringsskräck inför religion. Ett annat är att religion tar formen av kulturarv, något som i dag särskilt tycks prägla verksamheten i förskolan (Puskás 2017; Puskás 2020). Det kan då finnas ett bejakande av mångfald och mångkultur men utan att några religiösa element tillåts ta plats i detta (Thalén 2018). Den sekulära normen kan också märkas i religionskunskapsundervisningens innehåll (Kittelmann Flensner 2015; Berglund 2017), samt i de sätt som lärare talar om och agerar gentemot elever med en uttalad religiös identitet.

Den sekulära normen kan även bryta igenom i skolornas försök att skapa miljöer för eleverna utanför skoltid för att möjliggöra för dem att komma bort från sina religiösa hemmiljöer, det kan handla om fritidsgårdar eller fingerade läxläsningspass. Den kilt som denna typ av verksamheter slår in mellan barnens skol- och hemmiljöer och de konsekvenser den får för deras identitetsbygge är än så länge obeforskad (Vikdahl 2018).

Ett annat uttryck för den sekulära normen är elevers upplevelse av religiositet som en lågstatusposition i samspelet mellan elever. Vissa studier visar att tillskriven religiositet är ett skäl till att barn har blivit utsatta för mobbning (Schihalejev, Kuusisto, Vikdahl & Kallioniemi 2020). Upplevelsen av ens religion som stigmatiserande märks inte nämnvärt hos yngre barn men slår igenom i studier med äldre barn som tydligare uppfattar samhällsnormer. Detta kan gälla såväl barn och unga med muslimsk familjebakgrund som barn och unga med koppling till svenska frikyrkor (Zackariasson 2012; Zackariasson 2014; Zackariasson 2016; Vikdahl 2018).

För att hantera den sekulära normen måste eleverna ta till olika typer av sociala strategier. En sådan strategi är att tystna och isolera sig (Vikdahl 2018). Studier av muslimska barn och elever som deltar i frivillig koranundervisning på helger och lov visar att dessa barn ofta inte berättar om detta för sina lärare i den vanliga skolan. I stället bildas separata världar för den konfessionella undervisningen och skolan och eleverna/barnen utvecklar en förmåga att växla mellan dessa (Berglund & Gent 2019; Puskás & Andersson 2020; Reimers 2020). En annan strategi är att berätta fram sin religiösa identitet och erfarenhet på ett sätt som framhåller likheterna med majoritetskulturens sociala normer och som tonar ner skillnaderna (Zackariasson 2014; Zackariasson 2016). En tredje strategi handlar om att gå samman över religiösa gränser och bilda grupper av aktivt religiösa i kontrast mot den icke-religiösa eller kulturkristna majoriteten (Kuusisto 2011).

Ett annat tema som framkommer i de empiriska klassrumsstudierna handlar om dialogidealet och om förväntningar på vad dialog kan göra i både relationellt, didaktiskt och samhällsbyggande syfte. Studier av lärares och elevers tankar om religionskunskapsämnet syftar till att visa att kunskap om olika religioner förväntas skapa empati för andra grupper i det mångreligiösa samhället (Kuusisto 2011). Bakom denna tanke ligger ett mer eller mindre uttalat dialogideal, alltså en förväntan på att dialog mellan olika grupper anses kunna lösa spänningar. De empiriska studier som gjorts om detta, bland annat inom ramen för projektet ReDi som leddes av Wolfram Weisse, visar dock att så inte alltid är fallet. Försök att engagera eleverna i en dialog om religion resulterar ibland i konflikter, dels mellan olika religiösa grupper, dels mellan de som ser sig som religiösa och de med en sekulär eller feministisk identitet (Vikdahl 2019; Vikdahl & Skeie 2019). Enskilda elever har i dessa sammanhang upplevt att de måste stå upp för, eller representera sin egen religiösa grupp på sätt som blivit svåra både för dem själva och för lärarna att hantera. I stället för att leda till samförstånd och empati visar dessa studier att resultatet av dialogen blivit ökade konflikter och besvikelse, från elevernas sida, på lärare som inte tydligt tagit ställning för endera positionen. Kontentan, visar en studie, är att samförstånd har kunnat finnas så länge man slapp engagera sig i en dialog snarare än tvärtom (Vikdahl 2019).

Andra studier visar på en liknande problematik. Vissa forskare menar att skolan implicit utgår från en underliggande föreställning att de fientliga stämningar som finns gentemot muslimer och andra grupper beror på fördomar som skolan kan lösa. Underförstått förväntas de latenta konflikterna inte handla om värderingar och världsbild utan om kunskapsbrist vilket gör att det ingår i skolans utbildningsuppdrag att utbilda bort. Studier av studiebesök i en moské visar hur skolan blir en arena där de etiska utmaningar och makthierarkier som det mångreligiösa samhället medför aktualiseras, och att detta ibland blir så problematiskt för lärare att undervisningen "outsourcas" till att äga rum på andra platser än i skolan, till exempel hos religiösa samfund (Gunnarsson 2016). Halvarsson Britton (2019) visar dock hur just studiebesök kan ge möjligheter för upplevelse av "levd religion", men också vilka hinder som finns för detta.

3. HISTORISKT OCH FILOSOFISKT REFLEKTERANDE OM SKOLANS UTMANINGAR

Den tredje kategorin av forskning om religion i svensk skola är den som vi här kallar historiskt och filosofiskt reflekterande. Här märks, förutom den här rapportens medförfattare, forskare som David Carlsson, Johan Liljestränd, Staffan Nilsson, Sven Hartman, Olof Franck, Kristina Osbeck, Bodil Liljefors-Persson, Karin Sporre, och Viktor Aldrin.

En del av denna forskning handlar om de utmaningar som ett förändrat religiöst landskap medför för skolans religionsundervisning. Hur ska till exempel skolan hantera det faktum att religionslöshet är den starkast växande identiteten i religions-Sverige? I vilken utsträckning ska sekulära livsåskådningar tas med i undervisningen? Och hur påverkar detta religionskunskapsämnets existensberättigande och avgränsningar? Det finns också en risk för att religionskunskapsämnet genom sitt distanserade sätt att diskutera religioner alierar religiösa elever från sin egen tradition. "Religion", i sin religionskunskapsversion, blir något obegripligt och märkligt också för de som själva trodde sig tillhöra de traditioner som skolan beskriver. Detta blir tydligt till exempel när det gäller undervisningen om kristendom och forskning visar att ortodoxt kristna elever i svensk skola ibland har svårt att känna igen sig i undervisningen om den egna religionen (Bergdahl 2015; Bergdahl 2018a).

Kopplat till dessa diskussioner är frågan om religionskunskapsämnets historiska kontextualisering. Sveriges ickekonfessionella religionsundervisning uppkom i ett sammanhang präglad av svensk modernism å ena sidan, och den monokulturella statskyrkolutherdomen å den andra, och vilar alltså på en politisk och kulturell plattform som tappat i aktualitet (Berglund 2013). Det finns i dag ett växande gap mellan en gammal modernitet som lever kvar i styrdokument och policydeklarationer, och det postsekulära klassrum som växer fram i realiteten. För en skola som formats i en homogen sekulär statskyrkosituation blir den påtagliga frånvaron av sekularitet i vissa studentgrupper svårhanterlig. Det faktum att skolan ska förmedla demokratiska värden men i sin undervisning samtidigt vara ickekonfessionell innebär också speciella utmaningar i religionskunskapen där lärare nu kastas ut i ett ingenmansland mellan förväntad neutralitet och normativitet. Angelägna frågor inom denna kategori forskningsstudier är därför hur konflikter kring det religiösa kan förstås inom ramen för demokratisk utbildning, den språkliga kodningen av religionskunskapsundervisningen, vilken religionskunskapsämnets roll ska vara för att passa i dagens situation och hur lärare i sin undervisning ska kunna navigera i de utmaningar som denna komplexa situation medför (Thalén 2018, Bergdahl 2010; Bergdahl

2018b). De stora skillnaderna mellan olika delar av landet och det växande antalet religiösa minoriteter innebär också att religionskunskapsklassrummet ser radikalt annorlunda ut i olika skolor. Man kan därför tala om ett *ogeneraliserbart klassrum*, något som ställer nya krav på lärarens kunskapsprofil och som gör religionskunskap till ett ämne som blir svårare och svårare att undervisa i (Nilsson 2017; Berglund 2017). Dagens religionskunskapsklassrum har också visat sig vara synnerligen påverkat av olika typer av media. Lärare måste ständigt hantera frågor från elever som rör hur religion skildras i olika typer av sociala medier. Toft & Broberg (2018) har visat att mediadiskussionerna tar stort utrymme i religionskunskapsklassrummet och påverkar undervisningen om vissa religioner betydligt mer än andra (se också Toft 2019).

Den övergripande frågan om hur skolans demokrati- och värdegrundsarbete ska utformas och hur det relaterar till samhällets värdegrund är länkad till detta område. Den mångreligiösa situationen och den ökande polariseringen i det politiska samtalet kräver ett förnyat fokus på flera grundläggande frågor om skolans fostransuppdrag. Tidigare har det funnits en förgivettagen idé om innehållet utifrån en gemensam värdegrund vilket har gjort att värdegrundsarbetet i första hand har handlat om form, det vill säga om *metoder* för hur (på förhand definierade) värden som till exempel tolerans, jämställdhet och respekt ska läras ut. Sådana metoder har under lång tid haft demokratiska förtecken och handlat om olika former av dialog och deliberativa samtal (Englund 2004; Englund & Englund 2012).

Senare studier har dock visat att formerna för skolans fostransuppdrag alltmer har kommit att bedrivas av externt konsulterade intressenter vars manualbaserade program kommit att ges ett ökat inflytande över skolans fostransuppdrag (Bergh (red.) 2013). Den mångreligiösa situationen, liksom den ökade närvaron av religiös och politisk-ideologisk fundamentalism och extremism, har på senare år lett till insikt om att den föreställda gemensamma så kallade värdegrunden kanske inte är möjlig att utgå ifrån. Detta har i sin tur lett till ett förnyat vetenskapligt fokus på värdegrundsarbetets innehållsliga dimension eftersom det har saknats systematisk forskning om de filosofiska grunderna för lärares fostrande uppdrag, samt om innebörden i de demokratiska värden som lärare enligt styrdokumentet ska gestalta och förmedla (Bergdahl & Langmann 2018; Bergdahl & Langmann 2020).

4. RÄTTSVETENSKAPLIGA STUDIER OM RELIGION OCH SKOLA

När det gäller de utmaningar som skolorna ställs inför bör även nämnas att det gjorts viss rättsvetenskaplig forskning om religion och skola. Här kan nämnas att frågan om friskolors vara eller icke vara utifrån religionsfrihetsskyddet bland annat behandlats av Hedvig Bernitz (SOU 2019:64) och Lotta Lerwall (2018:15), dessutom har religionsfriheten i skolan behandlats i förhållande till föräldrarätten (Bernitz 2016; Bernitz 2017). Andra centrala frågor som behandlats inom rättsvetenskapen på detta område är bland annat frågor om skolplikt (Legge 2018; Warnling-Nerep & Bernitz 2017; Bernitz 2016/17; Bernitz & Warnling-Nerep 2013; Warnling-Nerep 2016).

VAD BEHÖVS DET FORSKNING OM?

I jämförelse med de andra områden som beskrivs i denna rapport är skolområdet relativt välbeforskat. Det finns i dag religionsdidaktiska forskningsmiljöer på ett flertal svenska universitet och högskolor och en aktiv nationell samverkan mellan forskare i ämnet. Samtidigt finns det en rad områden där behovet av forskning, givet Sveriges nya demografiska situation, är stort. Vi har särskilt identifierat tre sådana områden:

1. OBEFORSKADE GRUPPER OCH DELAR AV SKOLVÄRLDEN

Det första handlar om grupper som inte studerats empiriskt och om vilkas situation i skolan vi inte vet mycket. Här märks dels olika religiösa minoriteter, inte minst de barn och ungdomar från frikyrkliga familjesammanhang som ofta glöms bort när Sveriges religiösa mångfald diskuteras (se dock Zackariasson 2012; 2014; 2016). Religiösa lärare och annan personal i skolvärlden är också en grupp som inte studerats. Den växande gruppen av elever och lärare utan religiös anknytning över huvud taget är också viktig att lyfta fram.

Mest eftersatt är dock studiet av mångreligiositet bland mindre barn och i förskolan. Viss forskning finns (Puskás & Andersson (2019)) men mer behövs. Detta gäller även forskning om skolsituationen utanför klassrummen, på raster och på fritidshemmen. Många av de konflikter och spänningar mellan olika grupper som kan finnas kommer till uttryck, inte i undervisningen med en närvarande lärare, utan i det sociala spelet på skolgården. Om detta finns nästan ingen forskning.

Friskolevärlden och folkhögskolorna är också obeforskade fält när det kom-

mer till dessa frågor, och det är också andra delar av landet än storstäderna i vilka det mesta av den empiriska forskningen bedrivits. Även om det finns forskning om religiösa friskolor i Sverige (Berglund 2007; 2010; 2015; 2018a) saknas forskning om hur det ickekonfessionella religionskunskapsämnet bedrivs på dessa skolor. Det är också angeläget att religion studeras i relation till andra ämnen än religionskunskapen.

2. SKOLANS ÖVERGRIPANDE KUNSKAPS- OCH FOSTRANSUPPDRAG

Det andra området rör den didaktiska, politiska och filosofiska frågan om skolans övergripande uppdrag som ett sammanhållet uppdrag av kunskap *och* fostran. Skolan i allmänhet och religionskunskapen i synnerhet behöver finna sin roll och uppgift i det nya samhälle som växer fram och det står helt klart att mer vetenskapligt förankrad kunskap *om* olika religiösa traditioner, läror och praktiker behövs för att kunna navigera i ett pluralistiskt och postsekulärt samhälle. Därtill kommer frågan om *hur* ett demokrati- och värdegrundsarbete som integrerar kunskap och fostran kan bedrivas, frågan om vad kristendomen som kulturarv kan innebära i ett mångreligiöst religionskunskapsklassrum, och hur skolans demokrati- och fostransuppdrag kan förstås didaktiskt i vår tid.

3. KLASSRUMSMETOD

Det tredje området handlar om hur lärare kan hantera det nya religionsläget i landet. Det ogeneraliserbara klassrummet kräver en repertoar av färdigheter som landets lärarutbildningar inte självklart förbereder sina studenter för fullt ut. Det handlar om hur man skapar villkor för dialog, hur man undviker att elever tystnar, hur man skapar ett tryggt rum för samtal och reflektion, hur man hanterar konflikter eller potentiella konflikter mellan elever. Utöver detta behövs forskning om hur lärare kan hantera medias stora påverkan på vad som sker i religionskunskapsklassrummet (Broberg & Toft 2018).

Det är angeläget att lärare får handledning i hur de ska ta tag i dessa problemkomplex och kunskap om hur de ska förstå skolans uppdrag i mötet med en heterogen studentgrupp. För detta behövs empiriska evidensbaserade studier på vad som avgör utgången i potentiella konfliktsituationer och vilka metoder som fungerar. En fråga som särskilt behöver beforskas är frågan om hur skolan kan bidra till att förhindra religiös radikaliserings givet de förutsättningar som gäller i ett svenskt sammanhang. I såväl Finland som Storbritannien studeras detta,

men hittills inte i Sverige (Niemi et al. 2018). Flera brittiska studier visar på svag evidens vad gäller betydelsen av religionskunskapsämnets innehåll i förhållande till förståelse för personer med olika religionstillhörighet samt möjligheten att motverka främlingsfientlighet om undervisningen inte tar hänsyn till den så kallade "kontakthypotesen" (Allport 1954). Forskning om kontakthypotesens betydelse för fostran till förståelse för tolerans och "community cohesion" vad gäller religiös mångfald saknas helt i Sverige. Angeläget är också direkt undervisningsutvecklande studier mot religionskunskapsämnet. Thérèse Halvarsson-Britton (2019) är en av få forskare som tagit sig an denna utmaning.

4. KVANTITATIVA STUDIER AV SKOLAN

Svensk skolforskning präglas av små kvalitativa studier. Det finns ett stort underskott på kvantitativa studier av den svenska skolan när det gäller de frågeställningar som berörs här.

FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSK OFFENTLIG FÖRVALTNING

I förhållande till de specifika sakområden som behandlas i rapporten (vård, skola, polis) rör sig detta avsnitt på ett slags metanivå – det berör övergripande aspekter och frågor. Vi kommer här fokusera på de områden där vi finner att det finns behov av ytterligare forskning.

Uttrycket ”den sekulära staten” återspeglar principen att staten ska inta ett neutralt eller opartiskt perspektiv i frågor om religion och att staten inte ska lägga sig i medborgares religiösa eller konfessionella övertygelser och identiteter. Hur denna princip ska förstås och genomföras i praktiken är emellertid långt ifrån självklart. Relationen mellan staten och medborgare med identitet i olika religioner är därför ett spänningsfält som rymmer en rad gränsdragnings- och tolkningsfrågor. På individnivå kan det handla om hur individer med religiös identitet bemöts av tjänstepersoner i kommun och myndigheter, men också om hur tjänstepersoner med religiös identitet agerar, resonerar eller blir bemötta. På kollektiv nivå kan vi ringa in frågor om hur staten förhåller sig till organiserade religioner – det kan handla om styrningsstrategier i form av finansiellt stöd, samråd och samverkan med trossamfund. Men det kan även handla om att trossamfund involveras i genomförande av politik, t.ex. som utförare av välfärdstjänster.

OFFENTLIGHETENS UPPDRAG I FRÅGA OM RELIGION

Religionsfrihet skyddas i Sveriges grundlag. I regeringsformens 2 kap. 1 § första stycket p. 6 stadgas rätten *till* religion, medan det i 2 kap. 2 § RF regleras om

rätten att *stå utanför* en religion. I motsats till övriga opinionsfriheter är religionsfriheten en *absolut* rättighet, vilket betyder att den inte kan begränsas genom föreskrift eller lag. Grundlagens skydd för religionsfrihet avser religion i en snäv bemärkelse, men religionsfriheten skyddas också av andra fri- och rättigheter – såsom yttrandefriheten och informationsfriheten. Religionsfriheten är även skyddad av en bestämmelse i Europakonventionen (art. 9) Aktörerna inom sektorerna vård, skola och polis har alltså alla att förhålla sig till regeringsformen. Enligt regeringsformens andra paragraf ska den offentliga makten utövas med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans frihet och värdighet. Det allmänna ska dessutom motverka diskriminering på basis av, bland andra faktorer, religiös tillhörighet (Regeringsformen 2 §).

Enligt den svenska religionsfrihetslagstiftningen har också varje svensk medborgare rätt att stå utan religion, eller fritt utöva den religion han eller hon själv väljer så länge den religiösa praktiken inte ”stör samhällets lugn eller åstadkommer allmän förargelse.” (Religionsfrihetslag 1951:680) Enligt den av Sverige antagna Europakonventionens andra paragraf heter det vidare att ”religionsfriheten endast får underkastas sådana inskränkningar som är föreskrivna i lag och som är nödvändiga med hänsyn till den allmänna säkerheten eller till skydd för allmän ordning, hälsa eller moral eller till skydd för andra personers fri- och rättigheter” (Europakonventionen, artikel 9).

Diskrimineringslagen förbjuder diskriminering på grund av ”religion eller annan trosuppfattning” inom arbetsliv, utbildning och en rad andra samhällsområden, som exempelvis hälso- och sjukvård och socialtjänst; socialförsäkringssystem och arbetslöshetsförsäkring. Förbudet mot att diskriminera någon på grund av dennes religion ingår som en av sju så kallade diskrimineringsgrunder (de övriga är kön; könsöverskridande identitet eller uttryck; etnisk tillhörighet; funktionsnedsättning; sexuell läggning och ålder) (för religionsfrihetslagstiftning, se Enkvist; Bernitz & Zillén 2020).

VAD BEHÖVS DET FORSKNING OM?

Vi kan konstatera att det finns stort utrymme för studier som handlar om religionsfrihetens gränser, relationen mellan stat och organiserade religioner samt om religiösa organisationers aktiviteter, organisering och identitet som en del av civilsamhället.

1. RELIGIONSFRIHETENS GRÄNSER?

Ett centralt forskningsfält gäller hur den svenska religionsfriheten ska tolkas och förstås. Flera studier har undersökt de rättsliga ramarna för religionsfriheten i Sverige, exempelvis hur religionsfriheten tolkas då det gäller religiöst motiverad slakt, omskärelse eller religiösa symboler i det offentliga (Enkvist 2013; Zillén 2016; Borevi, Leis-Peters, Lind 2016; Roth 2012, Stockman 2019).

Ett annat forskningsfält handlar om att kartlägga och analysera ageranden och idésystem som leder till att människor kränks på grund av sin religiösa övertygelse eller identitet, exempelvis islamofobi, antisemitism, hatbrott och diskriminering (Gardell 2018; Löwander & Hagström 2011).

När, hur och varför kommer religiöst motiverade övertygelser i konflikt med det som uppfattas som grundläggande värderingar och förhållningssätt i ett samhälle? Det är frågeställningar som kan bli aktuella då det gäller till exempel synen på abort, jämställdhet mellan män och kvinnor, hbtq-rättigheter eller finansiering av forskning på mänskliga embryonala stamceller. Det sistnämnda exemplet har inte varit föremål för större diskussioner i Sverige men väl i många andra länder (exempelvis Tyskland och USA) där det av religiösa och etiska skäl finns ett starkt motstånd mot forskning på mänskliga embryonala stamceller (Weinryb 2015).

Ett område där det också finns behov av mer forskning gäller hur aktörer inom offentlig förvaltning uppfattar och bemöter den religiösa mångfalden på gräsrotsnivå – i enskilda möten mellan tjänstepersoner och medborgare. Hur ska offentlig förvaltning förhålla sig till anspråk och önskemål från medborgare att få olika religiösa krav tillgodosedda? Vilka tolkningar och gränsdragningar kan göras, och vad är egentligen myndigheternas ansvar? Frågeställningarna kan konkretiseras med ett verkligt exempel från hemtjänsten i en svensk kommun, där två till synes liknande frågor om religiöst motiverat bistånd ledde till olika beslut: en kristen kvinna nekades bistånd för att ta sig till kyrkan på söndagar med hänvisning till att hon kunde följa högmässan på tv eller radio, medan en muslimsk man beviljades begäran att få hjälp med att tvaga sig inför fredagsbönen.

2. STATEN OCH SAMFUNDENS ORGANISERING

Staten har olika instrument för att styra och påverka inriktningen och organiseringen av trossamfund och religiösa föreningar och organisationer. Samtidigt framhålls trossamfundens autonomi som ett viktigt värde att värna. Ett av

statens styrmedel är systemet för *finansiellt stöd* till trossamfund och religiösa organisationer – som administreras av Myndigheten för stöd till trossamfund (SST) och Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (MUCF). Stödet villkoras med att organisationen lever upp till vissa krav. *Samverkan* är en annan möjlighet för staten att utöva påverkan på trossamfunden, men kan omvänt också fungera som en påverkanskanal för trossamfunden i kontakt med statliga aktörer. Andra exempel på hur staten kan utöva kontroll och styrning av trossamfund är inrättande av imamutbildning i statlig regi, vilket finns i flera europeiska länder, men inte i Sverige. Idén om statlig imamutbildning tillbakavisades 2009 av en statlig utredning (SOU 2009:52) som tillsatts för att ta ställning till frågan.

Det har påpekats att religiösa organisationer och trossamfund i Sverige inte varit en lika självklar del av civilsamhället som på många andra håll i Europa, vilket delvis förklaras med att den största religiösa organisationen – Svenska kyrkan – var en statskyrka fram till 2000 (Leis-Peters, Middlemiss Lé Mon & Nordin 2015). Samtidigt skedde tidigt en inkorporering av andra trossamfund i styrningsarrangemang enligt en typiskt svensk korporativ modell. Statsbidrag till ”fria trossamfund” infördes redan 1971, i början främst till de traditionella frikyrkorna, men efter hand utökades stödet till att omfatta även katolska kyrkan och de judiska församlingarna, samt ortodoxa och österländska samfund (Ekström 2006). I slutet av 1970-talet kom också de muslimska organisationerna med bland de statsbidragsberättigade samfunden (Sorgenfrei 2018). Stödet till trossamfund förmedlades via Sveriges frikyrkoråds samarbetsnämnd (SFRS) och som 1980 bytte namn till Samarbetsnämnden för statsbidrag till trossamfund (SST). (för SST:s historia, se Bjereld 2018.)

Relationen mellan staten och muslimska organisationer är ett fält som just nu präglas av stora förtroendekriser och som på senare år utsatts för granskning både från myndigheter och media. Kritik framför allt mot muslimska organisationer har lett fram till förslag på förstärkta demokratikrav (SOU 2018:18; SOU 2019:35); Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB) har publicerat rapporter om bidragsberättigade organisationernas eventuella kopplingar till Muslimska brödraskapet (Norell et al 2017; Carlbom 2018; Carlbom 2019) och Folkbildningsrådets utredning av det muslimska studieförbundet Ibn Rushd, vilken presenterades hösten 2019 (Amnå 2019). I ett forskningsprojekt vilket inleddes 2021 (*Islam och den svenska modellen*) ska religionsvetaren Simon Sorgenfrei och statsvetaren Karin Borevi närmare analysera relationen mellan staten och de muslimska organisationerna under en period av 50 år, mellan 1968 och 2018.

Frågan hur relationen mellan stat och religiösa organisationer ska se ut rymmer viktiga och dagsaktuella frågor men är till stora delar ett outforskat fält, både då det gäller historiska och mer samtida skeenden. Statens förhållningssätt till bland andra katolska och judiska minoriteter under efterkrigstiden har behandlats i studier av svensk invandrings- och integrationspolitik (Borevi 2002; Borevi 2013; Gorniok 2016). Det finns också studier om etablering av muslimska organisationer i Sverige (Sorgenfrei 2018, Sorgenfrei 2020). Borell och Gerdner (2013) har studerat muslimska organisationers samverkan med statliga och andra aktörer på kommunal nivå.

3. TROSSAMFUND SOM UTFÖRARE AV VÄLFÄRDSTJÄNSTER

Ett annat område då det gäller relationen mellan den sekulära staten och det mångreligiösa Sverige handlar om trossamfund och andra religiösa organisationer som på ett eller annat sätt involveras som välfärdsproducenter. I samband med den så kallade valfrihetsrevolutionen i Sverige på 1990-talet kom särskilt de idéburna frivilligorganisationerna ofta att nämnas som en viktig aktör för att uppfylla mål om individens valfrihet. Samtidigt skedde en förskjutning av statens stöd till civilsamhällesaktörer från bidrag till organisationernas verksamhet i stort till ersättning för utförda tjänster – den svenska ideella sektorn utvecklades från ”röst till service” (Lundström & Wijkström 2002). I studiet av dessa skeenden har inte minst Svenska kyrkans roll som välfärdsaktör fokuserats (Bäckström 2014; Linde 2014; Wijkström 2014; Leis-Peters 2014; Bäckström & Svalfors 2015), men det finns även exempel på forskning om exempelvis muslimska organisationer som välfärdsproducenter (Borell & Gerdner 2011).

En aspekt som också uppmärksammas är att trossamfund och andra organisationer på konfessionell grund kan fylla ett tomrum som staten lämnat. Exempel på detta kan vara religiösa organisationer som erbjuder hjälp för utsatta människor som faller utanför välfärdssystemen (till exempel för hemlösa EU-migranter) eller salafistiska organisationer som inrättar LVU-hem. I samband med den stora tillströmningen av asylsökande under hösten 2015 engagerade sig organisationer och trossamfund (med olika inriktning) för att hjälpa och bistå med mat, kläder, rådgivning, etc. (men även för att skapa opinion och påverka politikerna i flyktingfrågan). En handfull analyser av religiösa organisationers involvering i asylmottagande har gjorts (Asp 2017; Lundgren 2018; Linde & Idestrom 2019) men frågan om hur trossamfundens välfärdsarbete påverkar samhället är fortfarande i stort sett obeforskad.

I KORTHET

I denna forskningsöversikt har vi kartlagt den forskning som finns om mångreligiositet och sekularitet inom svenskt polisväsende, vård, skola och offentlig förvaltning samt identifierat några av de tydligaste luckorna som finns i forskningen. De huvudsakliga insikterna är:

BETRÄFFANDE POLISEN

- Det saknas praktikhärla forskning om religionsrelaterad brottslighet.
- Det saknas islamologisk polisforskning.
- Det saknas forskning om mångreligiositet inom poliskåren.
- Det saknas forskning om klankriminalitetens religiösa element.

BETRÄFFANDE VÅRDEN

- Det saknas handgriplig och praktikhärla forskning som explicit, och med detta som huvudfokus, belyser religion i svensk sjukvård.
- Det behövs empirisk forskning om vårdsökandes föreställningar och förväntningar på vården och om de beteenden som dessa leder till i mötet med vården.
- Det behövs empirisk och rättsvetenskaplig forskning om olika alternativ för bemötande av mångreligiositet i vården.
- Det behövs forskning om relationen mellan vård och organiserad religion.
- Det saknas forskning som kartlägger och analyserar mötet mellan skolmedicin och olika former av religiösa helandemetoder.

BETRÄFFANDE SKOLAN

- Det saknas forskning om situationen för barn med koppling till olika religiösa minoritetsgrupper.
- Det saknas forskning om de spänningar mellan olika religiösa grupper som kan uppstå i skolmiljön utanför klassrummet, på raster och fritidshem.
- Det saknas didaktisk, samhällsvetenskaplig och filosofisk forskning om skolans övergripande uppdrag som är att ge kunskap och fostra.
- Det saknas forskning om hur lärare kan hantera det nya religionsläget i landet som präglas av ogeneraliserbara klassrum.

BETRÄFFANDE OFFENTLIG FÖRVALTNING

- Det saknas forskning om var religionsfrihetens gränser går i praktiken samt om relationen mellan praktik och lag inom detta område.
- Det saknas forskning om hur aktörer inom offentlig förvaltning uppfattar och bemöter den religiösa mångfalden på gräsrotsnivå.
- Det saknas forskning om relationen mellan staten och de religiösa minoriteterna i allmänhet, och de muslimska organisationerna i synnerhet.
- Det saknas forskning om relationen mellan den sekulära staten och religiösa organisationer som på ett eller annat sätt involveras som välfärdsproducenter.

Föreliggande forskningsöversikt har inventerat befintlig forskning som på något sätt studerar religion och migration i relation till polisiärt arbete, situationen i skolans värld och inom vården liksom i relation till svensk offentlig förvaltning. Rapporten visar på viktig forskning som gjorts men också på de stora kunskapsluckor som finns. Detta är också kunskapsluckor som växer i takt med samhällets förändring. Resultatet pekar på stora forskningsbehov inte bara inom dessa fyra områden, utan också på behov av tvärvetenskaplig och mångdisciplinär forskning, vilket genom synergieffekter skulle kunna stärka såväl de enskilda forskningsfälten som bidra till en mer fullödig och nyanserad helhetsbild.

MEDVERKANDE

Lovisa Bergdahl är docent i pedagogik vid Södertörns högskola.

Martin Bergqvist är proprefekt och utvecklingschef vid Institutionen för polisiärt arbete på Södertörns högskola.

Jenny Berglund är professor i religionsdidaktik vid Stockholms universitet.

Karin Borevi är docent i statsvetenskap vid Södertörns högskola.

Yassin Ekdahl är psykolog.

David Gunnarsson är lektor i etnologi vid Södertörns högskola.

Magnus Hagevi är professor i statsvetenskap vid Linnéuniversitetet.

Filip Holm är master i religionsvetenskap.

Arniika Kuusisto är professor vid barn- och ungdomsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.

Göran Larsson är professor i religionsvetenskap vid Göteborgs universitet.

Martha Middlemiss Lé Mon är forskare inom religionssociologi vid Uppsala universitet.

Margarita Mondaca är föreläsare vid Karolinska Institutet.

Staffan Nilsson är lektor i religionsvetenskap vid Södertörns högskola.

Magdalena Nordin är docent i religionshistoria vid Göteborgs universitet.

Chato Rasool är doktor i psykologi och verksam vid Polsutbildningen på Södertörns högskola.

Amir Rostami är docent i kriminologi vid Stockholms Universitet.

Farhan Sarwar är lektor i polisiärt arbete och docent i psykologi vid Södertörns högskola.

Simon Sorgenfrei är docent i religionsvetenskap vid Södertörns högskola.

Göran Ståhle är lektor i religionsvetenskap vid Södertörns högskola.

Peder Thalén är professor i religionsvetenskap vid Högskolan i Gävle.

David Thurfjell är professor i religionsvetenskap vid Södertörns högskola.

Linda Vikdahl är lektor i religionsvetenskap vid Södertörns högskola.

Noomi Weinryb är docent vid Institutionen för samhällsvetenskaper, Södertörns högskola.

Malin Wieslander är polisforskare och universitetslektor i pedagogik vid Linköpings universitet.

Jenny Yourstone är forskningsledare vid Center mot våldsbejakande extremism.

Maria Zackariasson är professor i etnologi vid Södertörns högskola.

Kavot Zillen är docent och lektor i offentlig rätt vid Stockholms universitet.

Karin Åström är lektor i juridik vid Umeå universitet.

REFERENSER

MÅNGRELIGIOSITET OCH SEKULARITET I SVENSKT POLISVÄSENDE, VÅRD, SKOLA OCH OFFENTLIG FÖRVALTNING – EN FORSKNINGSÖVERSIKT

- Andersson, Daniel & Sander, Åke (red.) (2015). *Det mångreligiösa Sverige: ett landskap i förändring*. Lund: Studentlitteratur
- Arentzen, Thomas (2015). *Ortodoxa och österländska kyrkor i Sverige*. Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund
- Dencik, Lars (2007). *Judendom i Sverige: en sociologisk belysning*. Uppsala: Swedish Science Press
- Larsson, Göran, Sorgenfrei, Simon & Stockman, Max (2017). *Religiösa minoriteter från Mellanöstern*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund
- Sorgenfrei, Simon (2018). *Islam i Sverige: de första 1300 åren*. Bromma: Myndigheten för stöd till trossamfund
- Svanberg, Ingvar & Westerlund, David (red.) (2011). *Religion i Sverige*. 2. uppl. Stockholm: Dialogos
- Thurfjell, David (2019). *Det gudlösa folket: de postkristna svenskarna och religionen*. Stockholm: Norstedts

FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSKT POLISVÄSENDE

- Atak, Kivanç (2019). 'Inappropriate but not crime?' Policing racial hatred in Sweden. *Nordic Journal of Criminology*, 21(2), ss. 32–48.
- Beck, Ulrich (2006). *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity.
- Brinkemo, Per (2020a). *Mellan klan och stat: somalier i Sverige*. Ny utgåva Stockholm: Timbro förlag
- Brinkemo, Per (2020b). Stopp i lagens namn – skillnaden mellan klanjuridik och nationella lagar. *Religion, migration och polisiärt arbete* (red. Göran Larsson; Simon Sorgenfrei & Tanja Viklund). Stockholm: Studentlitteratur.
- Bäckström Lerneby, Johanna (2020). *Familjen*. Stockholm: Mondial.

- Carlsson, Christoffer; Amir Rostami; Hernan Mondani; Joakim Sarnecki (2020). A Life-Course Analysis of Engagement in Violent Extremist Groups. *British Journal of Criminology*, 60(1), ss. 74–92.
- Dogan, Güney (2012). Moral Geographies and the Disciplining Of Senses Among Swedish Salafis. *Comparative Islamic Studies*, 8(1–2), ss. 93–112.
- Gardell, Mattias (2018). *Moskéers och muslimska församlingars utsatthet och säkerhet i Sverige 2018*. Uppsala Universitet: CEMFOR.
- Hoewe, Jennifer & Brian J. Bowe (2018). Magic Words or Talking Point? The Framing of ‘Radical Islam’ in News Coverage and its Effects. *Journalism*. doi: 10.1177/1464884918805577.
- Johansson, Thomas & Christer Mattsson (2021). Neo-Nazi Violence and Ideology: Changing Attitudes toward Violence in Sweden’s Skinhead and Post-Skinhead Eras. *Terrorism and Political Violence*. Ss. 1–14. DOI: <https://doi.org/10.1080/09546553.2021.1871898>
- Kaldor, Mary (2000). *Nya och gamla krig. Organiserat våld under globaliseringens era*. Göteborg: Daidalos.
- Larsson, Göran (2021). Those Who Choose to Fight the Islamic State: Autobiographical Accounts of Western Volunteers. *Terrorism and Political Violence*, <https://doi.org/10.1080/09546553.2020.1837118>.
- Larsson, Göran & Per-Olof Hellqvist (2020). Polisiärt arbete och Irakiska diasporagrupper. *Religion, migration och polisiärt arbete* (red. Göran Larsson, Simon Sorgenfrei & Tanja Viklund). Lund: Studentlitteratur.
- Larsson, Göran & Simon Sorgenfrei (2020a). Antireligiösa hatbrott. *Religion, migration och polisiärt arbete* (red. Göran Larsson, Simon Sorgenfrei & Tanja Viklund). Lund: Studentlitteratur
- Larsson, Göran & Simon Sorgenfrei (2020b). Rätten att tro som man vill innebär inte rätten att göra som man vill. *Respons*, nr. 2, ss. 14–16.
- Löwander, Birgitta och Mirjam Hagström (2011). *Antisemitism och islamofobi. Utbredning, orsaker och preventivt arbete*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Lööw, Heléne; Mattias Gardell & Michael Dahlberg-Grundberg (red.) (2017). *Den ensamme terroristen?: om lone wolves, näthat och brinnande flyktingförläggningar*. Stockholm: Ordfront.
- Mattsson, Christer (2020). Högerextremism, nationalsocialism och polisiärt arbete. *Migration, religion och polisiärt arbete*. (red. Göran Larsson, Simon Sorgenfrei & Tanja Viklund). Lund: Studentlitteratur.
- Münkler, Herfried (2004). *Die neuen Kriege*. Hamburg: Rowohlt.
- Nilsson, Marco (2015). Foreign Fighters and the Radicalization of Local Jihad: Interview Evidence from Swedish Jihadists. *Studies in Conflict and Terrorism*, 38(5), ss. 343–358. Doi: 10.1080/1057610X.2015.1005459

- Nilsson, Marco (2018). Interviewing Jihadists: On the Importance of Drinking Tea and Other Methodological Considerations. *Studies in Conflict and Terrorism*, 41(6), ss. 419–432. Doi: 10.1080/1057610X.2017.1325649
- Nilsson, Marco (2020). Scandinavian Jihad. *Exporting Global Jihad, Volume One: Critical perspectives from Africa and Europe* (red. Tom Smith & Hussein Solomon). I.B. Tauris, ss. 187–204.
- Normark, Magnus & Magnus Ranstorp (red.) (2015). *Understanding terrorism innovation and learning: al-Qaeda and beyond*. New York: Routledge
- Olsson, Susanne (2014). Proselytizing Islam – problematizing “Salafism”. *The Muslim World*, 104(1–2), ss. 171–197. Doi: <https://doi.org/10.1111/muwo.12046>
- Olsson, Susanne (2017). Shia as internal Others: A salafi rejection of the ‘rejecters’. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 28(4), ss. 409–430. Doi: <https://doi.org/10.1080/09596410.2017.1318545>
- Olsson, Susanne (2019). *Contemporary Puritan Salafism. A Swedish Case Study*. London: Equinox Publishing.
- Olsson, Susanne (2020a). Våldsbejakande religion i Sverige. Islamisk extremism. Göran Larsson; Simon Sorgenfrei & Tanja Viklund (red.) *Migration, religion och polisiärt arbete*. Lund: Studentlitteratur, ss. 183–204.
- Olsson, Susanne (2020b). Advising and warning the people: Swedish Salafis against violence. *Muslim Preaching in the Middle East and Beyond: Historical and Contemporary Case Studies* (red. Simon Stjernholm & Elisabeth Özdalga). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Otterbeck, Jonas & Pieter Bevelander (2006). *Islamofobi: en studie av begreppet, ungdomars attityder och unga muslimers utsatthet*. Stockholm: Forum för levande historia. Tillgänglig på Internet: <http://www.levandehistoria.se/material/islamofobi-en-studie-av-begreppet-ungdomars-attityder-och-unga-muslimers-utsatthet>
- Peterson, Abby. & Malin Åkerström (2013). *Den sorterande ordningsmakten: studier av etnicitet och polisiär kontroll*. Malmö: Bokbox.
- Rostami, Amir (2019). *Organiserad antagonism – innan Jihadism och organiserad brottslighet som sociala risker*. Stockholm: Myndigheten för samhällsskydd och beredskap.
- Rostami, Amir; Hernan Mondani; Christoffer Carlsson; Joakim Sturup; Jerzy Sarnecki & Christofer Edling (2018). *Våldsbejakande extremism och organiserad brottslighet i Sverige, 4*. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier.
- Rostami, Amir; Joakim Sturup; Hernan Mondani; Pia Thevselius; Jerzy Sarnecki & Christofer Edling (2018). The Swedish Mujahideen: An exploratory study of 41 Swedish foreign fighters deceased in Iraq and Syria. *Studies in Conflict & Terrorism*, 43(5), ss. 382–395. Doi: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2018.1463615>

- Schclarek Mulinari, Leandro (2017). *Slumpvis utvald: ras-/etnisk profilering i Sverige*. Stockholm: Civil Right Defenders.
- Schclarek Mulinari, Leandro (2020). *Race and order: critical perspectives on crime in Sweden*. Diss. (sammanfattning) Stockholm : Stockholms universitet, 2020
- Sefton, Malin (2010). Police students' talk about the relevance of religion in policing – Teaching and learning about diversity at the Swedish National Police Academy. *Working Papers in Teacher Education*, 7, ss. 63–70. Umeå School of Education.
- Sefton, Malin (2012). 'Sunt förnuft' som normaliserande konstruktionsredskap i polisstudenters tal om Polisens värdegrund. *Religionsdidaktisk arbeid pågår. Religionsdidaktikk i Hamar och Karlstad* (red. Sidel Lied & Christina Osbeck). Vallset: Oplandske Bokforlag.
- Shoultz, Isabel (2015). *Polisanmälda hatbrott med antiromska motiv – En studie av polisens utredningsåtgärder*. Lund: Lund University.
- Sorgenfrei, Simon (kommande, a). Branding Salafim. Salafi Missionaries as Social Media Influencers. *Method and Theory in the Study of Religions*.
- Sorgenfrei, Simon (kommande, b). Crowdfunding Salafism. Crowdfunding as Muslim Mission method.
- Sorgenfrei, Simon (kommande, c). “Perhaps we see it in negative terms, but, ultimately, it is positive’: the responses of Swedish Salafis to COVID-19”. *Tidskrift för Islamforskning*.
- Sullivan, Winnifred (2014). *A Ministry of Presence: Chaplaincy, Spiritual Care, and the Law*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Sverige. Utredningen En nationell samordnare för att värna demokratin mot våldsbejakande extremism (2017). *Våldsbejakande extremism: en forskarantologi*. Stockholm: Wolters Kluwer.
- Wierup, Lasse (2015). Kyrka misstänks vara fasad för miljonbedrägerier. *Dagens Nyheter*, 18 oktober 2015.
- Wieslander, Malin (2014). *Ordningsmakter inom ordningsmakten: Diskurskamp, dilemman och motstånd i blivande polisers samtal om mångfald*. Karlstad: Karlstad University Press.
- Wieslander, Malin (2015). Den motstridiga mångfalden. *The Past, the Present and the Future of Police Research: Proceedings from the fifth Nordic Police Research seminar* (red. Rolf Granér & Ola Kronkvist). Växjö: Polisutbildningen, Linnéuniversitetet.
- Wieslander, Malin (2018). Marginalised voices in the inclusive recruitment discourse: A dilemma of inclusion/exclusion in the (Swedish) police. *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults*, 9(1), ss. 61–77. Doi: 10.3384/rela.2000-7426.rela9106
- Wieslander, Malin (2019). Controversial diversity: diversity discourses and dilemmas among Swedish police recruits. *Policing & Society*, 30(8), ss. 873–889. Doi: 10.1080/10439463.2019.1611818

- Wieslander, Malin (2020). 'Den neutrala polisen' och 'Den Andre': Om identiteter, stereotyper och en representativ polis. *Migration, religion och polisiärt arbete* (red. Göran Larsson & Simon Sorgenfrei). Lund: Studentlitteratur.
- Wijkström, Filip (red) (2012). *Civilsamhället i samhällskontraktet. En forskarantologi om vad som står på spel*. Stockholm: European Civil Society Press.
- Wiktorowicz, Quintan (2006). Anatomy of the Salafi Movement. *Studies in Conflict and Terrorism*, 29(3), ss. 207–239. Doi: 10.1080/10576100500497004
- Zillén, Kavot (2019). Vårdvägran – några arbetsrättsliga implikationer. , *Lavalgenerationen: 2010-talets doktorsavhandlingar i arbetsrätt* (red. Niklas Selberg & Erik Sjödin). Uppsala: Iustus.

Internetkällor

- Fahlberg, Gunnar (2005). Regeringen; Rapporter från utomstående experter, Sociala insatser för äldre människor enligt lagstiftningen – från fattigvård till socialtjänst; 2005.
- Pettersson, Tove (2006). Representation av religiös och/eller etnisk bakgrund i domar.
- Primärvården Skåne; Palliativa enhetens värdegrund; Primärvården Skåne; http://www.skane.se/Public/Primarvarden/Palliativa/Vardegrund_med_bild.pdf (Hämtad 2012-12-10).

FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSK VÅRDSEKTOR

- Abu-Ras, Wahiba & Lance Laird (2011). How Muslim and Non-Muslim Chaplains Serve Muslim Patients? Does the Interfaith Chaplaincy Model have Room for Muslims' Experiences?. *Journal of Religion and Health*, 50(1), ss 46–61.
- Ahmadi, Fereshteh (2006). *Culture, Religion and Spirituality in Coping: The Example of Cancer patients in Sweden*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Ahmadi, Fereshteh (2008). *Kultur och hälsa*. Lund: Studentlitteratur.
- Andersson, Magdalena, Ingalill R. Hallberg & Anna-Karin Edberg (2006 b). The last period in life for older people with the focus on QoL, sense of coherence, dependency and health in comparison with controls. *International Journal of Palliative Nursing* 12(6), ss. 286–293.
- Andrews, Margaret M. & Joyceen S. Boyle (2002). Transcultural concepts in nursing care. *Journal of Transcultural Nursing*, 13(3), ss. 178–180. Doi: 10.1177/10459602013003002

- Barbosa da Silva, António & Marie Ljungkvist (2007). *Vårdetik för ett mångkulturellt Sverige* Lund: Studentlitteratur.
- Benzein, Eva (1999). *Traces of hope*. Umeå: Umeå universitet.
- Benzein, Eva; Astrid Norberg & Bitt-Inger Saveman (2001). The meaning of the lived experience of hope in patients with cancer in palliative home care. *Palliative medicine* 15(2), s. 117–126. Doi: 10.1191/026921601675617254
- Bergdahl, Elisabeth.; Britt-Maj Wikström & Birgitta Andershed (2006). Esthetic abilities: way to describe abilities of expert nurses in palliative home care. *Journal of Clinical Nursing*, 16(4), ss. 752–760. Doi: 10.1111/j.1365-2702.2006.01658.x
- Björklund, Lars (2003). *Modet att ingenting göra: en bok om det svåra mötet*. Örebro: Libris.
- Bjursell, Gunnar & Lotta Vahlne Westerhäll (2008). *Kulturen och hälsan. Essäer om sambandet mellan kulturens yttringar och hälsans tillstånd*. Stockholm: Santérus förlag.
- Boström, Barbro; Marie Sandh; Dag Lundberg & Bengt Fridlund (2003). A comparison of pain and health-related quality of life between two groups of cancer patients with differing average levels of pain. *Journal of Clinical Nursing* 12(5), ss. 726–735. Doi: 10.1046/j.1365-2702.2003.00777.x
- Boström, Barbro; Marie Sandh; Dag Lundberg & Bengt Fridlund (2003). A comparison of pain and health-related quality of life between two groups of cancer patients with differing average levels of pain. *Journal of Clinical Nursing*, 12(5), ss. 726–735.
- Bradby, Hannah; Kristin Liabo & Anne Ingold (2017). Visibility, resilience, vulnerability in young migrants. *Health: An Interdisciplinary Journal for the social study of health, illness and medicine*, 23(5), ss. 533–550.
- Bradby, Hannah; Rachel Humphris & Beatriz Padilla (2018). Universalism, diversity and norms: gratitude, healthcare and welfare chauvinism. *Critical Public Health*, 30(2), ss. 166–178.
- Bradby, Hannah; Suruchi Thapar-Björkert; Sarah Harmed & Beth Maina Ahlberg (2019). Undoing the unspeakable: researching racism in Swedish healthcare using a participatory process to build dialogue. *Health Research Policy and Systems*, 17(43).
- Brännström, Margareta; Christine Brulin & Astrid Nordberg (2005). Being a Palliative Nurse for Persons with Severe Congestive Heart Failure in Advanced Homecare. *European Journal of Cardiovascular Nursing*, 3(4), ss. 314 – 323.
- Brännström, Margareta; Christine Brulin; Astrid Norberg; Kurt Boman & Gunilla Strandberg (2005). Being a palliative nurse for persons with severe congestive heart failure in advanced homecare. *European Journal of Cardiovascular Nursing* 3(4), ss. 314 – 323. Doi: 10.1016/j.ejcnurse.2005.04.007

- Byrne, D. & A. McMurray (1997). Caring for the Dying: Nurses' Experiences in Hospice Care. *The Australian Journal of Advanced Nursing*, 15(1), ss. 4–11.
- Bäärnhielm, S., Ekblad, S. (2008). Introducing a psychological agenda for understanding somatic symptoms: An area of conflict for clinicians in relation to patients in a multicultural community. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 32(3), 386–405
- Cadge, Wendy (2013). Negotiating Religious Difference in Secular Organizations: The Case of Hospital Chapels. *Religion on the Edge* (red. Courtney Bender et al.). Oxford: Oxford University Press.
- Cadge, Wendy (2013). Negotiating Religious Difference in Secular Organizations: The Case of Hospital Chapels. *Religion on the edge* (red. Courtney Bender et al.). Oxford: Oxford University Press.
- Cadge, Wendy (2013). Negotiating Religious Differences: The Strategies of Interfaith Chaplains in Healthcare. *Journal for the Scientific study of Religion*, 52(1), ss. 146–158.
- Cadge, Wendy & Emily Sigalow (2013). Negotiating Religious Differences: The Strategies of Interfaith Chaplains in Healthcare. *Journal for the Scientific Study of Religion* 52(1), ss. 146–158. Doi: 10.1111/jssr.12008
- Carey, Lindsay & Ronald Davoren (2008). Inter-faith pastoral care and the role of the health care chaplain. *Scottish Journal of Healthcare Chaplaincy*, 11(1), ss. 21–32. Doi: 10.1558/hsc.v11i1.21
- Carlander, Ida (2011). *Me-ness and we-ness in a modified everyday life close to death*. Diss. Stockholm: Karolinska Institutet.
- Claeson, Lisbeth (2010). *Tid och existentiellt meningsskapande*. Diss. Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Cullberg, Johan (2007). *Kris och utveckling*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Cummings, Jeremy P. & Kenneth I. Pargament (2010). Medicine for the Spirit: Religious Coping in Individuals with Medical Conditions. *Religions* 2010, 1(1), ss. 28–50. Doi: <https://doi.org/10.3390/rel1010028>
- Decety, Jean (red) (2012). *Empathy: From Bench to Bedside*. Cambridge: MIT Press.
- Decety, Jean & William Ickes (red.) (2009). *The Social Neuroscience of Empathy*. Cambridge: MIT Press.
- Den mångkulturella vården*. Rapport från region Skånes etiska råd. 2015. https://issuu.com/medetik/docs/den_ma_ngkulturella_va_rden_ipad
- Edvardsson, David; Per-Olof Sandman & Birgit Rasmussen (2006). Caring or uncaring— meanings of being in an oncology environment. *Journal Adv Nurs*, 55(2), ss. 188–197. Doi: 10.1111/j.1365-2648.2006.03900.x
- Ekedahl, MarieAnne (2001). *Hur orkar man i det svåraste? Copingprocesser hos sjukhussjälavårdare i möte med existentiell problematik*. En religionspsykologisk studie. Diss. Uppsala universitet.

- Ekedahl, MarieAnne och Wengström, Yvonne (2006). *Att vårda och orka i det svåraste: Perspektiv på komplex stresshantering i vårdarbete*. Skellefteå: Artos Norma Bokförlag.
- Enstedt, Daniel (2020). Tre sorters hopp i den palliativa hemsjukvården. *Tidskriften för palliativ vård i Sverige*, ss. 28–29.
- Feigenberg, Loma (1977). *Terminalvård: en metod för psykologisk vård av döende cancerpatienter*. Diss. Lund: Liber läromedel.
- Frankl, Viktor (2003). *Viljan till mening*. Tredje utgåvan. Stockholm: Natur & Kultur.
- Frankl, Viktor (2006). *Livet måste ha mening*. Tredje utgåvan. Stockholm: Natur & Kultur.
- Gebru, Kerstin (2003). Kulturanpassad vård i livets slutskede. *Vård i livets slutskede – delrapport 2003:4*. Malmö stad.
- Gilliat-Ray, Sofie (2008). From "Visitng Minister" to "Mulsim Chaplain": The Growth of Muslim Chaplaincy in Britain, 1970–2007. *The Centrality of Religion in Social Life* (red. Eileen Bake). Farnham: Ashgate.
- Gray-Toft, Pamela A. & James G. Anderson (1986–87). Sources of Stress in Nursing Terminal Patients in a Hospice. *OMEGA-Journal of Death and Dying* 17(1), ss. 27–39. Doi: <https://doi.org/10.2190/T7F3-07BL-1QNR-8BR4>
- Groopman, Jerome M.D. (2004). *How People Prevail in the Face of Illness: The Anatomy of Hope*. New York: Random House.
- Grunddokument för andlig vård inom hälso- och sjukvården, 2004.
- Hansen, Ingrid (1998). *Omvårdnad i ett mångkulturellt samhälle*. Lund: Studentlitteratur.
- Holm, Ulla (2009). *Det räcker inte att vara snäll: Om empati och professionellt förhållningssätt inom människovårdande yrken*. Andra upplagan. Stockholm: Natur & Kultur akademisk.
- Jetten, Jolanda; Catherine Haslam & S. Alexander Haslam (red.) (2012). *The Social Cure: Identity, Health and Well-Being*. New York: Psychology Press.
- Källerwald, Susanne (2007). *I skuggan av en hotad existens: Om den onödiga striden mellan biologi och existens i vården av patienter med malignt lymfom*. Diss. Växjö: Växjö universitet.
- Källström-Karlsson, Inga-Lill (2009). *Att leva nära döden: Patienters och vårdpersonals erfarenheter inom hospicevård*. Diss. Örebro: Örebro University.
- Källström-Karlsson, Inga-Lill.; Margareta Ehnfors & Britt-Marie Ternstedt (2008). Five nurses' experiences of hospice care in a long-term perspective. *Journal of Hospice and Palliative Nursing*, 10(4), ss. 224–232.
- Laghé, Birgitta (2005). *Jag var sjuk och ni gav mig vård. Andlig vård i öppen vård*. Uppsala: Svenska kyrkans centrum för andlig vår inom hälso- och sjukvården.

- Lantz, Eva (2006). Religionsblindhet inom sjukvården. *Religionsblindhet* (red. Sven Arne Flodell). Stiftelsen Sverige och kristen tro.
- Larsson, Göran (2013). Muslimska palliativ vård i Sverige – ett utforskat forskningsfält. *Svensk teologisk kvartalskrift*, 96(2), ss. 65–72.
- Leininger, Madeleine & Marilyn R. McFarland (2002). *Transcultural Nursing: Concepts, Theories, Research and Practice*. New York: McGraw-Hill.
- Leininger, Madeleine & Marilyn R. McFarland (2004). *Cultural Care Diversity and Universality: A Theory of Nursing*. Boston: Jones and Bertlett.
- Lund Hagelin, C.; Åke Seiger & C J Fürst (2006). Quality of life in terminal care – with special reference to age, gender and marital status. *Support*, 14(4): ss. 320 – 328. Doi: 10.1007/s00520-005-0886-4
- Lyall, Alan; Mary Vachon & Joy Rogers (1980). A study of the degree of stress experienced by professionals caring for dying patients. *The RVH manual*. New York: Arno Press.
- Machereth, Peter A.; Keven White; Anne Cawthorn & Barbara Lynch (2005). Improving stressful working lives: complementary therapies, counselling and clinical supervision for staff. *European Journal of Oncology Nursing* 9(2), ss. 147–154. Doi: 10.1016/j.ejon.2004.04.006
- Mackay, E., Hollander, A., Dalman, C., Kirkbride, J., & Bäärnhielm, S. (2017). Psychiatric care utilisation among migrants and Swedish born. *The European Journal of Public Health*, 27(Suppl3), 3.
- MakLachlan, Malcolm (2006). *Culture and Health: A Critical Perspective Towards Global Health*. London: Wiley & Sons Ltd.
- Melin-Johansson, Christina (2007). *Patient's quality of life: living with incurable cancer in palliative homecare*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Melle, Anna (2006). *Att åldras i främmande land*. Höganäs: Kommunlitteratur.
- Milberg, Anna & Peter Strang (2006). Dying with dignity according to Swedish medical students. *Support Care Cancer*, 14 (4), ss. 334–339. Doi: 10.1007/s00520-005-0893-5
- Miller, Judith Fitzgerald (2007). Hope: A Construct Central to Nursing. *Nursing Forum*, 42(1), ss. 12–19. Doi: 10.1111/j.1744-6198.2007.00061.x
- Moberg, Jessica & Ståhle, Göran (red.) (2014). *Helig hälsa: helandemetoder i det mångreligiösa Sverige*. 1. uppl. Stockholm: Dialogos
- Nordin, Magdalena (2014). Religiös integritet. Hur tillgodoser hälso- och sjukvården den enskilde patientens behov?. *Den mångkulturella vården* (red. Anne-Sofie Roald). Region Skåne.
- Nordin, Magdalena (2018a). Blurred Religion in Contemporary Sweden – Health care institutions as an empirical example. *Journal of Religion in Europe*, 11(2–3), ss. 161–185.
- Nordin, Magdalena (2018b). Levd religion på sjukhus. Religionsöverskridande och utebliven religiös praktik. *Levd religion. Det heliga i vardagen* (red. Daniel Enstedt & Katarina Plank). Lund: Nordic Academic Press.

- Nordin, Magdalena & Tobias Schölin (2011). *Religion, vård och omsorg. Mångkulturell vård i praktiken*. Malmö: Gleerups.
- Ny *juridik*, 1(17), ss. 110–130.
- Orton, Margaret (2008). Transforming chaplaincy: the emergence of a healthcare pastoral care for a post-modern world. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 15(2), ss. 114–131. Doi: 10.1080/08854720903152513
- Pedersen, Paul B.; Hugh C. Crethar & Jon Carlson (2008). *Inclusive Cultural Empathy: Making Relationships Central in Counseling and Psychotherapy*. Washington DC: American Psychological Association.
- Pemberton, Simon; Jenny Phillimore; Hannah Bradby; Beatriz Padilla; Jessica Lopes; Silja Samerski & Rachel Humphris (2019). Access to healthcare in superdiverse neighbourhoods. *Health and Place*, 55, ss. 128–135. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2018.12.003>
- Qvarnström, Ulla (1978). *Patients' reactions to impending death: a clinical study*. Diss. Stockholm: Stockholm universitet.
- Rasmussen, Birgit Holritz. (1999). *In pursuit of meaningful living amidst dying: Nursing practice in a hospice*. Umeå: Umeå universitet.
- Sahlberg-Blom, Eva; Britt-Marie Ternstedt & Jan-Erik Johansson (2000). Patient participation in decision making at the end of life as seen by a close relative. *Nursing Ethics*, 7(4), ss. 296–313. Doi: 10.1177/096973300000700404
- Sandgren, Anna; Hans Thulesius; Bengt Fridlund & Kerstin Petersson (2006). Striving for emotional survival in palliative cancer nursing. *Qualitative Health Research*, 16(1), ss. 79–96. Doi: 10.1177/1049732305283930
- Schuster, Marja (2006). *Profession och existens. En hermeneutisk studie av asymmetri och ömsesidighet i sjuksköterskors möten med svårt sjuka patienter*. Göteborg: Daidalos förlag AB.
- Sivonen, Kerstin (2000). *Vården och det andliga: en bestämning av begreppet 'andlig' ur ett vårdvetenskapligt perspektiv*. Diss. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Socialdepartementet (2017). SOU 2017:47. *Nästa steg på vägen mot en mer jämlik hälsa – slutbetänkande av Kommissionen för jämlik hälsa*. SOU 2017:47.
- Stolz, Peter (2006). *Searching for the meaning of support in nursing. A study on support in family care of frail aged persons with examples from palliative care at home*. Malmö högskola.
- Strandh, Anita (2005). *Hur antecknas patientens andliga och kulturella frågor i journalen?*. Opublicerat examensarbete. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Strang Susan; Peter Strang & Britt-Marie Ternstedt (2001). Existential support in brain tumour patients and their spouses. *Support Care Cancer*, 9(8), ss. 625–633. Doi: 10.1007/s005200100258
- Strang, Peter & Barbro Beck-Friis (red) (2012). *Palliativ medicin och vård*. Fjärde upplagan. Stockholm: Liber.

- Strang, Susan & Peter Strang (2001). Spiritual thoughts, coping and "sense of coherence" in brain tumor patients and their spouses. *Palliative medicine*, 15(2), ss. 127–134. Doi: 10.1191/026921601670322085
- Strang, Susan & Peter Strang (2002). Questions posed to hospital chaplains by palliative care patients. *Journal of Palliative Medicine*, 5(6), ss. 857 – 864. Doi: 10.1089/10966210260499041
- Strang, Susan & Peter Strang (2005). Spiritual support for palliative care patients – a duty for hospital chaplains and /or health care staff. *Support of Palliative Cancer care*, 2(55), ss. 55–64. Doi: 10.3390/medsci7020025
- Sverige KAM-utredningen (2019). *Komplementär och alternativ medicin och vård: säkerhet, kunskap, dialog*. Stockholm: Norstedts juridik. SOU 2019:15
- Ternestedt, Britt-Marie; Jane Österlind; Ingela Henoch & Birgitta Andershed (2012). *De 6 S:n: En modell för personcentrerad palliativ vård*. Lund: Studentlitteratur.
- Todd, Andrew (2011). Responding to Diversity: Chaplaincy in a Multi-Faith Context. *Being a Chaplain* (red. Miranda Threlfall-Holmes & Mark Newitt). London: SPCK.
- Vachon, Mary LS. (1995). Staff stress in hospice/palliative care: a review. *Palliative Medicine*, 9(2), ss. 91–122. Doi: 10.1177/026921639500900202
- Vachon, Mary LS. (1997). Recent research into staff stress in palliative care. *European Journal of Palliative care*, 4(3), s. 99–103.
- Wedel, J. (2011). Mental Health Problems and Healing among Somalis in Sweden. *Bildhaan: An International Journal Of Somali Studies*, 11, 73–89.
- Whitaker, Anna (2009). *Åldrande, död och anhöringskap*. Malmö: Gleerups Utbildning.
- Willander, Erika; Hannah Bradby, Sandra Torres & Pernilla Jonsson (2019). Conditions for Religious Pluralism in Swedish Hospital Chaplaincy: A Research Note. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 25(3). Doi: 10.1080/08854726.2018.1548853.
- Zillén, Kavot (2016). *Hälso- och sjukvårdspersonalens religions- och samvetsfrihet: en rättsvetenskaplig studie om samvetsgrundad vägran och kravet på god vård*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Zillén, Kavot (2017a). Unga missbrukares negativa religionsfrihet i särskilda ungdomshem– Om tolvstegsbehandlingen förenlighet med den negativa religionsfriheten i Europakonventionen.
- Zillén, Kavot (2017b). Krav på kortärmad arbetsklädsel för hälso- och sjukvårdspersonal – om religionsfrihet och indirekt diskriminering. *Förvaltningsrättslig Tidskrift* 2017, 2, ss. 369–382.
- Öhlén, Joakim (2000). *Att vara i en fristad. Berättelser om lindrat lidande i palliativ vård*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.

Internetkällor

- Egidius, Henry. (2014) *Psykologilexikon*. Natur & Kultur. <http://www.psykologiguiden.se/www/pages/?Lookup=coping> (Hämtad 2014-01-03).
- Hadlaczky, Gergö.; Karolinska Institutet; Självmod bland läkare – Sammanfattning av litteraturen; 2006; <http://ki.se/content/1/c6/08/20/28/Sjalvmord%20bland%20lakare%20web%20version.pdf> (Hämtad 2012-12-13).
- Palliativ vård (2013); I *Nationalencyklopedin*; <http://www.ne.se/palliativ-v%C3%A5rd> (Hämtad 2013-05-15).
- Primärvården Skåne; Palliativa enhetens värdegrund; Primärvården Skåne; http://www.skane.se/Public/Primarvarden/Palliativa/Vardegrund_med_bild.pdf (Hämtad 2012-12-10).
- Pettersson, Tove (2006). Representation av religiös och/eller etnisk bakgrund i domar.
- Primärvården Skåne; Palliativa enhetens värdegrund; Primärvården Skåne; http://www.skane.se/Public/Primarvarden/Palliativa/Vardegrund_med_bild.pdf (Hämtad 2012-12-10).
- Skånes universitetssjukhus; Palliativ vård; Skånes universitetssjukhus; <http://www.skane.se/sv/Webbplatser/Skanes-universitetssjukhus/Organisation-A-O/Kunskapscentrum-for-geriatrik/Kunskapsbank/Palliativ-vard/> (Hämtad 2012-12-10).
- Skånes universitetssjukhus; Palliativ vård; Skånes universitetssjukhus; <http://www.skane.se/sv/Webbplatser/Skanes-universitetssjukhus/Organisation-A-O/Kunskapscentrum-for-geriatrik/Kunskapsbank/Palliativ-vard/> (Hämtad 2012-12-10).
- Socialstyrelsen; Forskning som speglar vården i livets slutskede: sammanställning av aktuell forskning; 2007; http://www.socialstyrelsen.se/lists/artikelkatalog/attachments/9185/2007-123-13_200712313.pdf (Hämtad 2012-12-07).
- Svenska kyrkan; <http://www.svenskakyrkan.se/sjukhuskyrkan/Grunddokument%20utskrift%20oh%C3%A4fte%20120213.pdf> (Hämtad 2012-12-01).
- Svenska kyrkan; Sjukhuskyrkan; <http://www.svenskakyrkan.se/sjukhuskyrkan/> (Hämtad 2012-12-07).
- Svenska Palliativregistret; Socialstyrelsens termbank, Palliativ vård; Svenska Palliativregistret: För fortsatt utveckling av vården i livets slutskede; 2012-10-23; http://palliativ.se/?page_id=1301, (Hämtad 2012-12-10).
- Svensk sjuksköterskeförening; Sjuksköterskor för Palliativ omvårdnad; WHO's definition av palliativ vård; <http://www.swenurse.se/Sektioner-och-Natverk/Sjukskoterskor-for-Palliativ-Omvardnad/Om-oss/WHO-s-definition-av-palliativ-vard/> (Hämtad 2012-11-28).

FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSKT SKOLVÄSENDE

- Bergdahl, Lovisa (2010). *Seeing otherwise renegotiating religion and democracy as questions for education*. Stockholm: Stockholm University.
- Bergdahl, Lovisa (2015). Vems religion? Vems religionsundervisning?. *Religion & Livsfrågor*, 3, ss. 12-16.
- Bergdahl, Lovisa (2018a). Könsskillnadens religionskunskapsundervisning. *Interkulturell Religionsdidaktik: utmaningar och möjligheter* (red. Olof Frank & Peder Thalén). Lund: Studentlitteratur.
- Bergdahl, Lovisa (2018b). Language matters: gendering Religious Education teaching. *British Journal of Religious Education*, 40(3), ss. 315–326.
- Bergdahl, Lovisa & Elisabet Langmann (2018). Time for Values: Responding Educationally to the Call from the Past. *Studies in Philosophy and Education*, 37(4), ss. 367–382.
- Bergdahl, Lovisa & Elisabet Langmann (2020). Sustaining What is Valuable: Contours of an Educational Language About Values. *Journal of Philosophy of Education*, 54(5), ss. 1260–1277.
- Bergh, Andreas (red.) (2013). Värdepremisser i främjande och förebyggande program i skolan – rapport från forskningsprojektet En värdefull skola. *Rapporter i pedagogik*, 18. Örebro Universitet.
- Berglund, Jenny (2010). *Teaching Islam, Islamic Religious Education in Sweden*. Published thesis. Münster: Waxmann.
- Berglund, Jenny (2014). Vad är religion i svenska religionskunskapsböcker?. *Religion*, 3, ss. 6–8.
- Berglund, Jenny (2015). *Publicly funded Islamic Education in Europe and the United States*. Washington: The Brookings Institution.
- Berglund, Jenny (2016). Islamic Religious Education in Muslim Schools: A Translation of Islam to the Swedish School System. *Religious Education in Global and Local World* (red. Jenny Berglund, Yafa Schanneik, Brian Bocking). Springer.
- Berglund, Jenny (2017) Secular normativity and the *religification* of Muslims in Swedish public schooling. *Oxford Review of Education*, 43(5), ss. 524–535.
- Berglund, Jenny (2018a). Islamundervisning i det oförutsägbara klassrummet. *Interkulturell religionsdidaktik: Utmaningar och möjligheter* (red. Olof Franck & Peder Thalén). Stockholm: Studentlitteratur.
- Berglund, Jenny (2019). Football and fasting: Widening Our Scope in the Study of Muslim Practice from Maximalists to More Ordinary People?. *Kvinnligt religiöst ledarskap. En vänbok till Gunilla Gunner* (red. David Thurfjell & Simon Sorgenfrei), Huddinge: Södertörns högskola, ss. 313–324.
- Berglund, Jenny (2019). Liturgical Literacy as Hidden Capital: Experiences from Qur'an Education in Sweden. *Apples - Journal of Applied Language Studies*, 13(4), ss. 15–25.

- Berglund, Jenny (red.) (2018b). *European Perspectives on Islamic Education and Public Schooling*. Sheffield: Equinox.
- Berglund, Jenny & B, Gent (2019). Qur'anic education and non-confessional RE: an intercultural perspective. *Intercultural Education*, 30(3), ss. 323–334.
- Bernitz, Hedvig (2016). Rätten att inrätta undervisningsanstalter och föräldrarätten. *Rättighetsstadgans artikel 14.3 i Sverige*, SvJt 2016.
- Bernitz, Hedvig (2016/17) En ickekonfessionell skola – Ett förbud mot ensidig påverkan och indoktrinering. *Juridisk Tidskrift*, 3.
- Bernitz, Hedvig (2016/17). Dispens från den svenska skolplikten av religiösa skäl. *Barnrätt – en antologi* (red. Ann-Christin Cederborg, & Wiweka Warnling-Nerep). Stockholm: Norstedts Juridik.
- Bernitz, Hedvig (2017). Frihet till religion och frihet från religion i skolan – Elevers och lärares rättigheter. *Förvaltningsrättslig tidskrift*, 3.
- Bernitz, Hedvig & Wiweka Warnling-Nerep (2016). Den svenska skolan med dess värdegrund: för- och nackdelar. *Förvaltningsrättslig Tidskrift*, 1.
- Bradby, Hannah; Kristin Liabo & Anne Ingold (2017). Visibility, resilience, vulnerability in young migrants. *Health: An Interdisciplinary Journal for the social study of health, illness and medicine*, 23(5), ss. 533–550.
- Claeson, Lisbeth (2010). *Tid och existentiellt meningsskapande*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Cullberg, Johan (2007). *Kris och utveckling*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Gilliat-Ray, Sophie (2005). From 'chapel' to "prayer room: The production, use, and politics of sacred space in public institutions. *Culture and Religion*, 6(2), ss. 287–308.
- Gunnarsson, David (2016). *Gäst i Sverige: sanningsregimer, villkorade själv(re) presentationer och nationell tillhörighet vid moskévisningar i Stockholm*. Diss. Stockholm : Stockholms universitet.
- Halvarsson-Britton, Thérèse (2019). *Att möta det levda, Möjligheter och hinder för förståelse av levd religion i en studiebesöksorienterad religionskunskapsundervisning*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Härenstam, Kjell (1993). *Skolboks-islam: Analys av bilden av islam i läroböcker i religionskunskap*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Härenstam, Kjell (2000). *Kan du höra vindhästen? Religionsdidaktik - om konsten att välja kunskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Holm, Ulla (2009). *Det räcker inte att vara snäll: Om empati och professionellt förhållningssätt inom människovårdande yrken*. Andra upplagan. Stockholm. Natur & Kultur.
- Hustedt Jacobsen, Ronda & Douglas Jacobsen (2012). *No Longer Invisible: Religion in University Education*. London: Oxford University Press.
- Kittelman Flensner, Karin (2020). Teaching Controversial Issues in Diverse Religious Education Classrooms. *Religions*. 11(9):465, ss. 1-25. doi.org/10.3390/rel11090465

- Kittelmann Flensner, Karin, Korp, P. Lindgren, E.C., (in press) Integration in to and through sports? Sport-activities for migrant children and youths. *European Journal for Sport and Society*. <http://dx.doi.org/10.1080/16138171.2020.1823689>. Accepterad för publicering 2020-08-10.
- Kittelmann Flensner, Karin (in press). Dealing with and teaching controversial issues – Teachers' pedagogical approaches of controversial issues in Religious Education and Social Studies. *Acta Didactica Norden*. Accepterad för publicering 2020-04-07 för vol 14, nr 4 (2020).
- Kittelmann Flensner, Karin (2019). Samma konflikter men olika inramning – Kontroversiella frågor relaterade till Mellanösternkonflikterna i religionskunskap och samhällskunskap. *Nordidactica-Journal of Humanities and Social Science Education*. 2019(3) ss. 73–100.
- Kittelmann Flensner, Karin, Larsson G. & Säljö R. (2019). Jihadists and Refugees at the Theatre: Global Conflicts in Classroom Practices in Sweden. *Education Sciences*. 9 (80), ss. 1–17. doi:10.3390/educsci9020080
- Kittelmann Flensner, Karin, & Von der Uppe, M. (2019). Being safe from what and safe for whom? A critical discussion of the conceptual metaphor of 'safe space'. *Intercultural Education*, ss. 1–14. doi:10.1080/14675986.2019.1540102
- Kittelmann Flensner, Karin (2018). The secularised and multireligious classroom practice – discourses and interactions. *Education Sciences*. (8), 116. Doi: 10.3390/educsci8030116. Även publicerad i: ter Avest, I (red) (2019) *There is a crack in everything – Education and religion in a secular age*. MDPI. Basel. ss. 150–169.
- Kittelmann Flensner, Karin (2018). Levd religion i klassrummet. Ingåri D. Enstedt, K. Plank (red) *Levd religion: Det heliga i vardagen*. Lund: Nordic Academic Press, 2018, ss. 258–274.
- Kittelmann Flensner, Karin (2018). Existential questions in Religious Education – opening up discussions in upper secondary school. I J. Ristiniemi, G. Skeie & K. Sporre (red) *Challenging Life: Existential Questions as a Resource for Education*. Münster: Waxmann Verlag, 2018, 1. upplagan, ss. 397–415.
- Kittelmann Flensner, Karin (2017). Finns det några religiösa här? Pedagogiskt drama som metodik i ämneslärarutbildningen i religionskunskap. *LIR-journal*, (8), 66–81.
- Kittelmann Flensner, Karin (2015). *Religious Education in Contemporary Pluralistic Sweden*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Kuusisto, Elina.; Arniika Kuusisto; Inkeri Rissanen; Kristiina Holm & Kirsi Tirri (2015). Finnish teachers' and students' intercultural sensitivity. *Journal of Religious Education*, 63, ss. 65–77. Doi: <https://doi.org/10.1007/s40839-016-0018-0>

- Legge, Maria Refors (2018). Religionsfrihet, skolplikt & diskriminering i den obligatoriska grundskolan. *Juridisk publikation*, 1, ss. 109–120.
- Lerwall, Lotta (2018). *Förbud mot konfessionella skolor?*. SvJt 2018:15, ss. 523–541.
- Lyall, Alan; Mary Vachon & Joy Rogers (1980). A study of the degree of stress experienced by professionals caring for dying patients. *The RVH manual*. New York: Arno Press.
- MacKereth, Peter A.; Keven White; Anne Cawthorn & Barbara Lynch (2005). Improving stressful working lives: complementary therapies, counselling and clinical supervision for staff. *European Journal of Oncology Nursing* 9(2), ss. 147–154. Doi: 10.1016/j.ejon.2004.04.006
- Milberg, Anna & Peter Strang (2006). Dying with dignity according to Swedish medical students. *Support Care Cancer*, 14 (4), ss. 334–339. Doi: 10.1007/s00520-005-0893-5
- Niemi, Pia-Maria; Saija Benjamin; Arniika Kuusisto & Liam Gearon (2018). How and Why Education Counters Ideological Extremism in Finland. *Religions* 2018, 9(12), ss. 1–14. Doi: <https://doi.org/10.3390/rel9120420>
- Otterbeck, Jonas (2007). What is a Reasonable to Demand: Islam in Swedish textbooks. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(4), ss. 795–812. Doi: <https://doi.org/10.1080/13691830500110066>
- Pargament, Kenneth I. (2007). *Spiritually Integrated psychotherapy: understanding and addressing the sacred*. New York: Guilford Press.
- Pargament, Kenneth I. & Annette Mahoney (2005). Sacred matters: Sanctification as a vital topic for the psychology of religion. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 15(3), ss. 179–198. Doi: https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr1503_1
- Pargament, Kenneth I.; Margaret Feuille & Donna Burdzy (2011). The Brief RCOPE: Current Psychometric Status of a Short Measure of Religious Coping. *Religions* 2011, 2(1), ss. 51–76. Doi: <https://doi.org/10.3390/rel2010051>
- Puskás, Tünde (2017). “Why Do We Celebrate ...?” Filling Traditions with Meaning in an Ethnically Diverse Swedish Preschool. *International Journal of Early Childhood*, 49(1), ss. 21–37.
- Puskás, Tünde & Anita Andersson (2019). Keeping Education Non-Confessional While Teaching Children about Religion. *Religion & Education*, 46(3), ss. 382–399. Doi: <https://doi.org/10.1080/15507394.2019.1590940>
- Puskás, Tünde & Anita Andersson (red.) (2020). *Traditionernas didaktik - Religion och kulturarv i förskola*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Reimers, Eva (2020). Secularism and religious traditions in non-confessional Swedish preschools: entanglements of religion and cultural heritage. *British Journal of Religious Education*, 42(3), ss. 275–284. Doi: 10.1080/01416200.2019.1569501

- Schihalejev, Olga; Arniika Kuusisto; Linda Vikdahl & Arto Kallioniemi (2020). Religion and children's perceptions of bullying in multicultural schools in Estonia, Finland and Sweden. *Journal of Beliefs & Values*, 41(3), ss. 371–384. Doi: 10.1080/13617672.2019.1686732
- Thalén, Peder (2018). Att vara religionslärare i en tid av radikal mångfald. *Interkulturell Religionsdidaktik* (red. Olof Franck & Peder Thalén). Stockholm: Studentlitteratur
- Toft, Audun (2019). Conflict and Entertainment, Media Influence on Religious Education in Upper Secondary School in Norway. *Religion and Society*. MF Norwegian School of Theology.
- Toft, Audun & Maximilian Broberg (2018). Perspectives: Mediatized Religious Education. *Contesting Religion: The Media Dynamics of Cultural Conflicts in Scandinavia* (red. Knut Lundby). De Gruyter. Doi: 10.1515/9783110502060-018
- Trost, Jan (2010). *Kvalitativa intervjuer*. Fjärde upplagan. Lund: Studentlitteratur.
- Vikdahl, Linda (2019). A lot is at stake. On the possibilities for religion-related dialog in a school in Sweden. *Religion & Education*, 46(1), ss. 81–100. Doi: <https://doi.org/10.1080/15507394.2019.1577713>
- Vikdahl, Linda & Geir Skeie (2019). Possibilities and limitations of religion-related dialog in schools: Conclusion and discussion of findings from the ReDi project. *Religion & Education*, 46(1), ss. 115–129. Doi: <https://doi.org/10.1080/15507394.2019.1577712>
- Vikdahl, Linda & Johan Liljestränd (2020). Conditions for identity development among religious immigrant youth. *Journal of Beliefs and Values*. Doi: 10.1080/13617672.2020.1836785
- Warnling-Nerep, Wiweka (2016). *Lärare & elev – rättsliga aspekter och etiska dilemman*. Stockholm: Wolters Kluwer.
- Warnling-Nerep, Wiweka & Hedvig Bernitz (2017). Kan det vara “barnets bästa” att lära sig simma eller är det tvärtom?. *Svensk Juristtidning*, ss. 689–709.
- Whitaker, Anna (2009). *Åldrande, död och anhörigskap*. Malmö: Gleerups Utbildning.
- Zackariasson, Maria (2012). Gamla förbud eller levande värderingar? Attityder till alkohol och sex hos ungdomar i frikyrkan. *Religion som resurs? Existentiella frågor och värderingar i ungas svenskars liv* (red. Mia Lövheim & Jonas Bromander). Artos & Norma.
- Zackariasson, Maria (2014). Being yourself. Identity and self-presentation in Christian youth organizations. *YOUNG Nordic Journal of Youth Research*, 22(1), ss. 153–170. Doi: 10.1177/1103308814521625
- Zackariasson, Maria (2016). *Gemenskapen. Deltagande, identitet och religiositet bland unga i Eumenia*. Stockholm: Molin & Sorgenfrei Akademiska.

Internetkällor

- Gustafsson, Bengt; Göran Hermerén & Bo Petersson
 Vad är god forskningssed? Synpunkter, riktlinjer och exempel;
 Vetenskapsrådets rapportserie; 2005;
http://www.vr.se/download/18.6b2f98a910b3e260ae28000334/god_forskningssed_3.pdf (Hämtad 2012-12-07).
- Miller, Watts W. (2007). Hope. *Oxford Handbook of Religion and Emotion*.
www.oxfordhandbooks.com (Hämtad 2012-03-16).

**FORSKNING OM MÅNGRELIGIOSITET, SEKULARITET OCH SVENSK
 OFFENTLIG FÖRVALTNING**

- Asp, Viktoria (2017). *Frivilligresurser under flyktingsituationen: Frivilliga försvarsorganisationer och trossamfundets förmåga att möta samhällets behov hösten 2015*. Stockholm: Myndigheten för samhällsskydd och beredskap.
- Bäckström, Anders (2014) Svenska Kyrkan som tillitsmakare och religiöst problem i välfärden. *Välfärdsinsatser på religiös grund: förväntningar och problem* (red. Anders Bäckström). Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Bäckström, Anders (red.) (2015). *Välfärdsinsatser på religiös grund: förväntningar och problem*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Bäckström, Anders & Ullrika Svalfors (2015). *Trossamfundens sociala insatser. En preliminär*
- Beck, Ulrich (2005). *Power in the Global age*. Cambridge: Polity
- Beck, Ulrich (2006). *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity.
- Bender, Courtney; Wendy Cadge & Peggy Levitt (red.) (2013). *Religion on the Edge*. Oxford: Oxford University Press.
- Borell, Klas & Arne Gerdner (2010). Motstånd och stöd: En studie av svenska muslimska församlingar. *Sociologisk forskning*, 47(4), ss. 31–43.
- Borell, Klas & Arne Gerdner (2011). Frivilligt socialt arbete i svenska muslimska församlingar: Tradition, organisation, integration. *Socionomens Forsknings supplement* 29, ss. 34–43.
- Borell, Klas & Arne Gerdner (2013). Cooperation or Isolation? Muslim Congregations in a Scandinavian Welfare State: A Nationally Representative Study from Sweden. *Review of Religious Research* 55(4), ss. 557–571.
- Borevi, Karin (2002). *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället*. Diss. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Borevi, Karin (2013). Understanding multiculturalism in Sweden. *Debating Multiculturalism in the Nordic Welfare States* (red. Peter Kivisto och Östen Wahlbeck). London: Palgrave Macmillan.
- Borevi, Karin & Annette Leis-Peters (2016). Layers of Inconsistency: The Swedish National Agency for Education's Guidelines on Muslim

- Headscarves. *Reconsidering Religion, Law, and Democracy: New Challenges for Society and Research* (red. Anna-Sara Lind, Mia Lövheim & Ulf Zackariasson). Lund: Nordic Academic Press.
- CVE (2020). *Juridiska aspekter på våldsbejakande extremism*. Center mot våldsbejakande extremism. Tillgänglig online: https://www.cve.se/download/18.7d27ebd916ea64de5304eba8/1586866206040/2020_Juridiska_aspekter_pa_valdsbejakande_extremism.pdf.
- Ekström, Sören (2006). *Samfunden och bidragen: "de grundläggande värderingar som samhället vilar på" – om förutsättningarna för statsbidrag till trossamfund*. Stockholm: Proprius
- Elander, Ingemar; Charlotte Fridolfsson & Eva Gustavsson (2015). Swedish Muslims and Secular Society: Faith-Based Engagement and Place. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 26(2), ss. 145–163.
- Englund, Tomas (2004). Deliberativa samtal i ljuset av deliberativ demokrati. *Deliberativ demokrati* (red. Rune Premfors & Klas Roth). Lund: Studentlitteratur.
- Englund, Tomas & Anna-Lena Englund (2012). *Hur realisera värdegrunden?* Skolverket: Stockholm.
- Enkvist, Victoria (2013). *Religionsfrihetens rättsliga ramar*. Diss. Uppsala : Uppsala universitet.
- Enkvist, Victoria & Per-Erik Nilsson (2016). Techniques of religion-making in Sweden: The case of the Missionary Church of Kopimism. *Critical Research on Religion*, 4(2), ss. 141–155.
- Enkvist, Victoria; Hedvig Lokrantz-Bernitz & Kavot Zillén (2020). *Religionsfrihet: om rättsliga skiftningar och nyanser*. Första upplagan. Uppsala: Iustus förlag.
- EU-Midis (2017). Second European Union Minorities and Discrimination Survey. Muslims – Selected findings. European Union Agency for Fundamental Rights (FRA).
- Gilliat-Ray, Sofie (2008). From 'Visitng Minister' to 'Mulsim Chaplain': The Growth of Muslim Chaplaincy in Britain, 1970–2007. *The Centrality of Religion in Social Life* (red. Eileen Baker). Farnham: Ashgate.
- Gilliat-Ray, Sophie (2005). From 'chapel' to "prayer room: The production, use, and politics of sacred space in public institutions. *Culture and Religion*, 6(2), ss. 287–308. Doi: 10.1080/01438300500226448
- Goldmann, Kjell; Ulf Hannerz & Charles Westin (red.) (2000.) *Nationalism and Internationalism in the Post-Cold War Era*. London: Routledge.
- Górniok, Lukasz (2016). *Swedish Refugee Policymaking in Transition? Czechoslovaks and Polish Jews in Sweden, 1968–1972*. Umeå: Umeå universitet.
- Hustedt Jacobsen, Ronda & Douglas Jacobsen (2012). *No Longer Invisible: Religion in University Education*. London: Oxford University Press.

- Krogseth, Otto (2009). Religion og kultur. Forsøk på en forholdsbestemmelse. *Religion og kultur: Ein fleirfagleg samtale* (red. Arve Brunvoll, Hans Bringeland, Nils Gilje & Gunnar Skirbeck). Oslo: Universitetsforlaget.
- Leis-Peters, Annette.; Martha Middlemiss Lé Mon & Magdalena Nordin (2015). Religiösa organisationer och civilsamhället. *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige* (red. Mia Lövheim & Magdalena Nordin). Stockholm: Gleerups.
- Linde, Stig (2014). Dialog eller styrning? Om relationen mellan staten och de idéburna organisationerna, med särskilt fokus på Överenskommelsen och Svenska kyrkan. *Välfärdsinsatser på religiös grund: förväntningar och problem* (red. Aders Bäckström). Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Linde, Stig & Jonas Idestrom (2019). Welfare State Supporter and Civil Society Activist: Church of Sweden in the 'Refugee Crisis' 2015. *Social Inclusion*, 7(2), ss. 4–13.
- Lindskog, Rolf & Fuat Deniz (2009). *Mångkulturalism: Socialt fenomen och politisk utmaning*. Liber: Malmö.
- Lundgren, Linnéa (2018). A Diversity of Roles: The Actions Taken by Religious Communities in Sweden during the "Refugee Crisis" in 2015. *Opuscula*, 112. Berlin: Maecenata Institut für Philanthropie und Zivilgesellschaft.
- Lundström, Tommy & Filip Wijkström (2002). Från röst till service: Vad hände sedan?. *Civilsamhället i samhällskontraktet* (red. Filip Wijkström). Stockholm: European Civil Society Press.
- Olsson, Susanne (2014). Swedish Puritan Salafism – a hijra within. *Comparative Islamic Studies*, 8(1–2), ss. 71–92. Doi: <https://doi.org/10.1558/cis.v8i1-2.71>
- Olsson, Susanne (2020). "True, masculine men are not like women!" Salafism between extremism and democracy. *Religions*, 11(3), ss. 118. Doi: <https://doi.org/10.3390/rel11030118>
- Olsson, Susanne (2020). Advising and warning the people: Swedish Salafis on violence, renunciation and life in the suburbs. *Muslim Preaching in the Middle East and Beyond: Historical and Contemporary Case Studies* (red. Simon Stjernholm & Elisabeth Özdalga). Edinburgh University Press.
- Pargament, Kenneth I. (1997). *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. New York: Guilford Press.
- Reuter, Marta; Filip Wijkström & Johan von Essen (2012). Policy Tools or Mirrors of Politics: Government-Voluntary Sector Compacts in International Perspectives. *Nonprofit Policy Forum*, 3(2). Doi: 10.1515/2154-3348.1062
- Roth, Hans Ingvar. (2012). *Är religion en mänsklig rättighet?*. Stockholm: Norstedts.

- Socialdepartementet (2018). *Statens stöd till trossamfund i ett mångreligiöst Sverige. Betänkande av utredningen om översyn av statens stöd till trossamfund*. SOU 2018:18.
- Stockman, Max (2019). *Religionsfrihet, javisst – men helst inte på jobbet. En rättsdogmatisk och rätts-sociologisk undersökning*. C-uppsats. Stockholm: Stockholms universitet.
- Sullivan, Winnifred (2014). *A Ministry of Presence: Chaplaincy, Spiritual Care, and the Law*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Todd, Andrew (2011). Responding to Diversity: Chaplaincy in a Multi-Faith Context. *Being a Chaplain* (red. Miranda Threlfall-Holmes & Mark Newitt). London: SPCK.
- undersökning. Ds 2015: 3. Stockholm: Socialdepartementet.
- Weinryb, Noomi (2015). *Free to Conform. A Comparative Study of Philanthropists' Accountability*. Diss. Uppsala: Företagsekonomiska institutionen.
- Wijkström, Filip (2014). Svenska kyrkan i ett omförhandlat samhällskontrakt. *Välfärdsinsatser på religiös grund* (red. Anders Bäckström). Skellefteå: Artos.
- Wijkström, Filip (red) (2012). *Civilsamhället i samhällskontraktet. En forskarantologi om vad som står på spel*. Stockholm: European Civil Society Press.
- World Health Organization; WHO Definition of Palliative Care.

Internetkällor

- Primärvården Skåne; Palliativa enhetens värdegrund; Primärvården Skåne; http://www.skane.se/Public/Primarvarden/Palliativa/Vardegrund_med_bild.pdf (Hämtad 2012-12-10).
- Socialstyrelsen; Forskning som speglar vården i livets slutskede: sammanställning av aktuell forskning; 2007; http://www.socialstyrelsen.se/lists/artikelkatalog/attachments/9185/2007-123-13_200712313.pdf (Hämtad 2012-12-07).
- Sveriges kristna råd; Sjukhuskyrkan; Sveriges kristna råd; <http://www.skr.org/verksamheter/ovrig-verksamhet/sveriges-frikyrkosamr%C3%A5d/sjukhuskyrkan/> (Hämtad 2012-12-01).